ŠIME BATOVIĆ

NIN U PRAPOVIJESNO DOBA

Nin je smješten na dnu jednog od dubokih zaljeva kojima završava kopneni dio sjeverne Dalmacije. Zaljev čine sa sjeveroistoka poluotok na kojem je smješteno selo Vrsi, a s jugozapada poluotok na kojem se nalazi selo Privlaka. Sa sjeverozapada ga zatvaraju otoci Pag i Vir. Šira okolina Nina dio je reljefa čitave sjeverne Dalmacije. Predstavlja izmjenu vapnenastih blagih krških bora i korita ispunjenih pretežno diluvialnim naplavinama koje su formirale plodna polja. Pružaju se uporedo s morskom obalom. Bore su ovdje veoma niske, a korita široka pa su razlike sasvim male i blago se spuštaju do mora. Bore su uz obalni pojas prekrivene niskom crnogoričnom šumom, a podalje hrastom i smrekom.

Nin se nalazi na malom pješčanom sprudu, danas otočiću približno ovalna oblika, oko 500 m dužine i do najviše oko 4 m visine iznad mora, spojen s kopnom pomoću dva mosta. Položen je na jugozapadnom rubu jednog korita, ispred ušća potoka Ričine (Jaruge) što teče od jugoistoka. Potok se sve do početka 20. st. ulijevao u more s južne strane Nina, ali je poplavljivao šire ninsko područje jugoistočno od mjesta (nakon prošlog rata pretvoreno u Solanu), pa time stvarao močvare i malariju koja je stoljećima harala Nin. Godine 1909. je ušće potoka skrenuto u ninski zaljev, oko 1—1,5 km istočno od mjesta i time uništena malarija. Međutim, u najranijoj prošlosti potok je, nepresušan i bogat vodom, bio uvjet za stalno naseljavanje ovog područja. Bora upravo na tom položaju pravi dubok luk, poput školjke koja okružuje Nin i s njegove sjeverozapadne strane stvara dobru luku.

Nije sigurno poznato da li je položaj naselja bio oduvijek oblikovan kao otok. Prije nego se istraži ninska luka i njegova okolina, to ne možemo konačno razjasniti, jer je luka vrlo plitka i naplavljena. Zasad

možemo samo pretpostaviti da je Nin već u doba Ilira bio na otoku, ako ne prirodnom, ono umjetnom, jer je dijelom mogao biti odvojen od kopna kanalom. Da je u doba Rimljana postojao jedan most, potvrđuje natpis nađen u susjednim Vrsima koji govori o gradnji mosta, bez sumnje u Ninu,[1] jer drugdje u okolini nije mogao biti.

U ovom radu obradit ćemo najstariju prošlost Nina ili razdoblje prapovijesti. Kao što je poznato, prapovijest počinje od prvih tragova ili od najstarijih ostataka ljudske kulture, ili s početkom starijeg kamenog doba. Završetak prapovijesti ili prijelaz u povijesno razdoblje nije svuda ni vremenski ni sadržajem ujednačen, različito se odražava, već prema različitim kulturnim i povijesnim prilikama na svakom području. Općenito se drži da prapovijest završava pojavom pismenosti na nekom području. Obalni pojas naše zemlje dolazi veoma rano u krug tada u Evropi najnaprednijeg grčkog svijeta. Grčki pisci spominju Liburne, prastanovnike ovog područja, već od 8. st. prije n. e. Od 6. st. prije n. e. česti su nam grčki pisani izvori koji spominju ili dotiču našu obalu pa i ovo područje. Od 4. st. nalaze se grčki pisani spomenici i na našem tlu. U Grčkoj je to već vrijeme pune povijesti. Osim toga već od 7, a izgleda i od 8. st. prije n. e. na ovom području, pa i u Ninu, nalazi se uvezeno zemljano posuđe iz Grčke i južne Italije, zatim oružje i drugi predmeti uvezeni iz ostalih dijelova Italije, jednako kao što je značajan utjecaj naših Liburna na kulturni razvoj u Italiji. Odnosno, već je tada razvijena jaka razmjena dobara Liburna i naše obale s Italijom i Grčkom, osobito od osnutka grčkih kolonija na našoj obali u 4. st. Rimljani u svojoj težnji za prevlašću na Jadranu također dolaze dosta rano u doticaj s našom obalom. Već od 3, a osobito u 2. i 1. st. prije n. e. oni imaju jak politički i kulturni utjecaj na naše područje, pa ga podvrgavaju pod svoju vlast. Time grčka i rimska civilizacija vrši izrazit utjecaj na razvoj ovog područja, kao i ilirske kulture uopće.

I sam Nin, izgleda, ulazi u povijest dosta rano. Čini se da se njegovo ime javlja najranije u djelu *Periplus* grčkog pisca Pseudo Skilaka iz 4. st. pr. n. e. Opisujući Liburne spominje uz ostala mjesta i Ἡμίονοι, što se misli da je nešto iskvaren oblik Αἶνωνοι (naziv za stanovnike Nina — Ninjani) od *Aenona*, kako se Nin najprije zvao.[2]

Znači li to da na ovom području završava prapovijest, a počinje povijest u vrijeme tih dodira s tzv. antičkim svijetom, kad se i pojavljuju prvi povijesni podaci ili povijesne pojave na ovom tlu, možda od 4. st. pr. n. e. kad imamo i prve pisane spomenike? Svakako se već tada može govoriti o prvim povijesnim elementima, ili, u izvjesnom smislu, o protopovijesti ovog područja kao i naše obale. Ipak to još nije puna povijest, jer, usprkos mnogim promjenama u kulturi i na-

[1] M. Suić, Novi antikni epigrafički spomenik iz Nina, Vjesnik za arh. i hist. dalm. LII, 1935—1949.

[2] Usp. M. Suić, Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovu Periplu, Rad JAZU 306, Zagreb 1955.

činu života, pa i pojave prve pismenosti, ovdje nije došlo do svestranih i bitnih promjena. Liburni su, kao i ostali Iliri, zadržali staru plemensku organizaciju, stare uredbe, osnove privrede i kulture, duhovnu kulturu i dr., a nisu razvili vlastitu pismenost ni državu. Zato se ne može govoriti o prelasku u povijest, premda je ona predstavljala postepen proces. Na temelju arheoloških podataka možemo reći da u tom smislu prapovijest ovog područja traje do početka naše ere, odnosno tek početkom naše ere počinje puna povijest. Prekretnicu u razvoju Ilira znači posljednji ilirsko-rimski rat pod vodstvom ilirskog vođe Batona, koji je podigao ustanak protiv rimske vlasti (Batonov ustanak), a krvavo ga, nakon trogodišnjih borbi (od 6. do 9. god. n. e.), ugušio rimski car August, kad su i konačno pokoreni Iliri. Nakon toga rata August je učvrstio političku vlast rimske države na ilirskom području, kulturno i privredno potpuno ga povezao i uklopio s Italijom i rimskom kulturom, što je izazvalo bitne promjene u privredi, kulturi i načinu života domaćeg ilirskog življa. Tek tada Iliri pretežno gube ne samo političku već i kulturnu kao i gospodarsku samostalnost, posebnosti i prapovijesne predaje. U osnovi mijenjaju i duhovnu kulturu, kao i način sahranjivanja mrtvih itd. Time ovdje prestaje prapovijest.

Prapovijest Nina još je veoma slabo istražena i poznata, iako Nin ide u red bolje poznatih i istraženih, kao i najbogatijih arheoloških nalazišta u Dalmaciji.[3] Prapovijesni spomenici nalaze se i sakupljaju u Ninu od druge polovine 18. st. Pretežno se oni otkrivaju prije prvog svjetskog rata, od kraja prošlog stoljeća. Posebne zasluge imali su Glavinić, Luka Jelić i Mihovil Abramić. Između dva rata nalaze su, od privatnika, sakupljali zadarska obitelj Borelli, kao i ninski liječnik Dimitrije Snjegovoj. Njihove zbirke dospjele su u Arheološki muzej u Zadru. Nakon prošlog rata istraživalo se u Ninu više položaja. U istraživanjima su sudjelovali Grga Oštrić, Josip Posedel, Mate Suić, Ivo Petricioli, Duje Rendić i Šime Batović. Istraživala su se pretežno ilirska groblja, a pored toga naselje iz mlađeg kamenog doba, zatim ilirsko naselje, pa zemljani humak Materiza. Dosta spomenika, osim istraživanjem, sakupljeno je obradom zemlje i raznim drugim radovima, što su većinom mještani donosili u Arheološki muzej u Zadru.

Otkriveni spomenici iz Nina većinom se čuvaju u Arheološkom muzeju u Zadru. Međutim, dijelom se materijal nalazi i u drugim mjestima, kao u Splitu, Zagrebu, Beču, Veneciji, Ankoni.

Materijal i problemi prapovijesti u Ninu još su nedovoljno obrađeni i objelodanjeni. Spominju se od druge polovine prošlog stoljeća. O njima su pisali: Š. Ljubić, J. Bersa, V. Brunelli, M. Abramić, E. Galli, L. Jelić, G. von Merhart, M. Suić, D. Garašanin, F. Starè, T. E. Haever-

[3] Kratak pregled istraživanja prapovijesti Nina usp. u: Š. Batović, Razvoj istraživanja prapovijesti u Dalmaciji, Radovi Fil. fak. u Zadru 2, Zadar 1963; isti, Nin u prapovijesti, Nin — problemi arheoloških istraživanja, Zadar 1968, str. 7—9.

nick, A. Stipčević, R. Drechsler-Bižić, J. Alexander, Š. Batović i dr. Posebno se Nin obrađuje u vodičima kroz Arheološki muzej u Zadru iz 1912. i 1913, pa 1932, zatim u ilustriranom katalogu Muzeji i zbirke Zadra 1954, u povijesti Zadra V. Brunelli iz 1913, i u okviru pregleda liburnske kulture 1965. Zatim ga u posebnim člancima dotiču: J. Bersa, D. Garašanin, Š. Batović i dr. Cjelovito su obrađeni jedino ostaci iz mlađeg kamenog doba. Ostali spomenici i nalazi nisu dovoljno istraženi. Kratak pregled prapovijesti Nina napisao je tek nedavno Š. Batović u okviru obrade cjelokupnih problema arheoloških istraživanja u Ninu. Tamo se nalazi i literatura o Ninu.[4] Prapovijest Nina ipak još nije detaljno obrađena, pa i nije moguće dati njezin konačan i opširniji prikaz.

Dosadašnjim radovima otkrivena je manja količina kulturnih ostataka iz mlađeg kamenog doba. Međutim, najvrednija je veoma značajna i velika zbirka ilirskih spomenika, koji pretežno potječu iz nekoliko stotina otkrivenih grobova, a manja količina iz naseobinskih slojeva. Sačinjavaju je većinom metalni predmeti, zatim dosta materijala od jantara, pa manja zbirka keramike. Ta je zbirka danas najbogatija, najveća i najvrednija spomenička građa ilirskog metalnog materijala s područja Dalmacije.

Prema tome dosad se moglo ustanoviti da je Nin bio naseljen u mlađe kameno i željezno doba. Prije toga, dakle, iz starijeg i srednjeg kamenog doba, ili između mlađeg kamenog i željeznog doba, tj. iz bakrenog i brončanog doba, nisu još otkriveni tragovi niti se može reći da li je tada Nin bio naseljen. Zato možemo, bar zasad, reći da Nin nije bio stalno naseljen od prvih pojava ljudske kulture do završetka prapovijesti. Stalno je naseljen jedino od početka željeznog doba ili od osnutka liburnskog Nina do danas, tj. zadnjih 3000 godina. Otada se i nalazi naselje na današnjem položaju (otoku). U vrijeme mlađeg kamenog doba naselje nije bilo na istom položaju, nego oko 300 m južnije, izvan otoka, na južnom rubu današnje Solane.

Starije kameno doba ili Paleolitik

Početno i najstarije razdoblje ljudske kulture, kad su ljudi živjeli lovačkim i selilačkim životom, izvrgnuti ledenoj klimi, služeći se najjednostavnijim kamenim oruđima i sredstvima za život, nije dosad pružilo nikakvih tragova na području Nina. Dijelom je uzrok tome nedostatak pećina u okolini Nina, jer je to gotovo ravničasto područje, a tada su ljudi pretežno živjeli u pećinama da bi se sklonuli i zaštitili od nevremena, studeni i divljih zvijeri.

[4] Š. Batović, Nin u prapovijesti, Nin, 1968, str. 7—33. Pregled željeznog doba u Ninu daje se i u okviru pregleda liburnske kulture: Š. Batović, Die Eisenzeit auf dem Gebiet des illyrischen Stammes der Liburnen, Archaeol. iugosl. VI, Beograd 1965, str. 56—70.

Međutim, u zadnje vrijeme, i u našoj zemlji, kao i izvan nje, otkriva se sve više nalazišta s ostacima starijeg kamenog doba na otvorenu prostoru, pa je danas sasvim jasno da su tada bila dosta gusto napučena i ona područja u kojima nije bilo pećina, kao što je to npr. sjeverna Bosna. Zadnjih godina otkriveno je nekoliko nalazišta na otvorenu prostoru i na ovom području u neposrednoj blizini Nina. Po površini kose, ili drugoj paralelnoj bori s ovom u Ninu, što se pruža od sela Ljupča do Posedarja, oko 12 do 20 km istočno od Nina, nalazi se vrlo mnogo ostataka i predmeta — oruđa starijeg kamenog doba. Ta se kosa sastoji od crvenice, pjeskulje i gline u kojoj ima mnogo kremenih valutaka, što su služili tadašnjim ljudima za izradu oruđa. Zato se i nalazi dosta otpadaka kao i djelomično ili potpuno obrađenih oruđa. To se područje nalazi u okviru sela Ražanca, Radovina, Jovića i Slivnice. Uglavnom se nalaze oruđa iz srednjeg i mlađeg paleolitika ili faza nazvanih musterijen i orinjasijen. Na žalost, nisu se našli prvotni kulturni slojevi ni stratigrafija, kao ni ostali ostaci života i kulture, osim kamenih predmeta, pa nije moguće cjelovitije proučavati i prikazati način života i razvoj toga razdoblja.[5] Manja količina predmeta jednakih oblika i svojstava srednjeg paleolitika našla se i nešto južnije, na području sela Islama Grčkog, usred polja po površini zemlje. Nije jasno da li je to nijhov prvotni položaj ili su, možda, naknadno donijeti na to mjesto, jer se s njima nalazi i predmeta iz mlađih razdoblja. U sasvim sličnim uvjetima našla se, s druge strane, veća količina predmeta iz starijeg kamenog doba, pretežno iz mlađe faze ili orinjasijena, na području Velog Rata, na sjeverozapadnom kraju Dugog otoka.[6] I tu se oruđa nalaze po površini zemljišta punog kremenih valutaka. Ako se sjetimo da u vrijeme starijeg kamenog doba ili u diluvijalnom geološkom razdoblju sjeverni Jadran nije bio prekriven morem, nego na suhome, povezan sa sjevernom Italijom i zapadnim dijelom naše zemlje, udaljenost Dugog otoka od Nina, samo četvrta bora po redu, bila je mala. Zato već sada možemo reći da je čitava šira okolina Nina u starije kameno doba bila naseljena, pa je sasvim vjerojatno da su ljudi koristili i ninsko područje. Na užem području Nina ima uvjeta za život u starije kameno doba, pa će se i kulturni ostaci bez sumnje naći.

Spomenuti nalazi i jedini su dosad poznati ostaci iz starijeg kamenog doba u sjevernoj Dalmaciji. Podalje su poznati nalazi iz mlađeg paleolita u dvije pećine kod Drniša, a na sjeverozapadu najbliže je nalazište u Jamini Sredi na otoku Cresu.

Kamena oruđa starijeg kamenog doba na ovom području predstavljaju pretežno strugala raznih oblika, zatim šiljke, svrdla i sl., najčešće geometrijskih i mikrolitskih svojstava (mikromoustérien), potpuno jed-

[5] Š. Batović, Prvi paleolitski nalazi u sjevernoj Dalmaciji, Diadora 3, Zadar, 1965; isti, Istraživanje ilirskog naselja u Radovinu, Diadora 4, 1968, T. XIX.

[6] Podaci i materijal iz Islama Grčkog i Velog Rata nisu obrađeni ni objelodanjeni.

nako kao u Crvenoj stijeni na granici Hercegovine i Crne Gore, gdje su se našli kulturni ostaci od početka starijeg kamenog doba do brončanog doba,[7] ili u sjeveroistočnoj Italiji. Tako se ovi nalazi uklapaju u šire kulturno područje jadranskog bazena, ali imaju sličnosti i sa sjevernom Bosnom, kao i sa širim dijelovima zapadne Evrope i Mediterana, što je razumljivo, jer su ta područja imala i slične geološke i klimatske uvjete kao sjeverna Dalmacija, pa i okolina Nina.[8]

Ipak ima i nekih izravnih tragova o diluviju i starijem kamenom dobu u Ninu. Sastav zemljišta, a to je prapor, ilovača i pjeskulja česti u okolini Nina, potpuno odgovaraju geološkim i klimatskim uvjetima života čovjeka u to doba. Kopanjem arteškog bunara na poluotočiću koji sa zapadne strane zatvara ninsku luku, nedavno su se u sloju prapora našle okamenjene kosti (breče) diluvijalnih životinja, suvremenika paleolitskih ljudi. Međutim, ljudski ostaci nisu nađeni. Među prijašnjim nalazima iz Nina sačuvano je kremeno trokutasto strugalo sa svim svojstvima paleolitskih oruđa i sasvim slično predmetima iz spomenutih nalazišta. Na žalost, ne znamo ni tačan položaj ni okolnosti nalaza, a to je i jedini takav predmet iz Nina, pa ga je teško sa sigurnošću datirati u paleolitik, ali je dosta vjerojatno da potječe iz starijeg kamenog doba, jer se takva oruđa ne nalaze u kasnijim razdobljima.[9]

Srednje kameno doba ili Mezolitik

Ovo razdoblje označava naglo otopljavanje evropskog kontinenta i prijelaz k suvremenoj klimi, raslinju i životinjama, kada nastaje sjeverni Jadran, oblikuju se otoci i sjevernodalmatinsko kopno pa i područje Nina. Ni iz ovog razdoblja nisu se u Ninu našli ljudski ostaci. Kulturni ostaci srednjeg kamenog doba nisu se dosad mogli ustanoviti ni na ostalom području sjeverne Dalmacije. Po svojim svojstvima oruđa srednjeg kamenog doba manje su izrazita od paleolitskih i sasvim su slična kao na početku mlađeg kamenog doba, pa ih je po oblicima i tehnici obrade teško odvojiti i ustanoviti, ako se nisu našla u odijeljenim kulturnim slojevima ili nalazištima. A prvotni i neporemećeni slojevi ili odvojena nalazišta s ostacima srednjeg kamenog doba na našem području nisu dosad poznata.

Bogat, izrazit i odijeljen sloj srednjeg kamenog doba na našem obalnom pojasu našao se jedino u spomenutoj pećini, Crvenoj stijeni

[7] Usp. Đ. Basler, Crvena Stijena 1960—1963, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (dalje GZM) XXI—XXII, 1966/67, str. 5. i d.; M. Brodar, Crvena Stijena 1958. i 1959, GZM XVII, 1962, str. 15 i d.

[8] K. Brunnacker-Đ. Basler, Položaj sjevernobosanskog paleolitika u prirodnom ambijentu würmskog doba Jugoslavije, Članci i građa za kult. ist. istočne Bosne VII, 1967, str. 8—9, 10, 11.

[9] Š. Batović, Neolitski ostaci iz Nina i njihov položaj u okviru neolita na Mediteranu, Diadora 3, 1965, sl. 3, br. 4, T. V, 9; isti, Nin, 1968, str. 9. T. IV.

(i to uslojen između slojeva starijeg i mlađeg kamenog doba) koja pruža neprekinut razvoj svih tih razdoblja.[10] Tako nam je danas sasvim jasno, a i veoma važno za proučavanje ovog našeg područja, jer Crvena stijena sadrži jednaku kulturu kao čitava naša obala, da se srednje kameno doba razvilo iz mlađeg paleolitika i da su se kasnije iz oblika oruđa toga razdoblja razvili kremeni predmeti starijeg dijela mlađeg kamenog doba. Po tome se može odlično pratiti razvoj kulture kroz cijelo kameno doba, što neobično mnogo pomaže da se prati kulturni razvoj i u sjevernoj Dalmaciji. Kamena oruđa srednjeg kamenog doba na jadranskom području imaju isključivo vrlo malu veličinu (mikroliti), što je odgovaralo tadašnjoj sakupljačkoj privredi, lovu na sitne životinje, morske školjke i ribu, jer su bile nestale krupne životinje ledenog doba, a nisu se još bile razvile životinje suvremene klime. Srednje kameno doba poznato je na našoj obali jedino još u Jamini Sredi na Cresu i u nekoliko pećina oko Trsta, ali one ne pružaju tako dobre podatke.

Danas zato možemo samo pretpostaviti da je srednje kameno doba zastupljeno i na nekim nalazištima u sjevernoj Dalmaciji. Osobito to vrijedi, npr., za područje od Ljupča do Posedarja, jer su se na spomenutoj kosi, zajedno s paleolitskim oruđima, našli i kremeni predmeti ostalih razdoblja od srednjeg paleolita do bakrenog doba. Međutim, zbog spomenutih razloga, oruđa ovog razdoblja teško je, isključivo po obliku, sa sigurnošću odvojiti, jer isti oblici mogu pripadati i mlađem kamenom dobu.

To vrijedi i za Nin. Među ranije sakupljenim kremenim predmetima, ili među onima koji su nađeni u humku Materiza u Ninu, svakako naknadno dospjelima na to mjesto, ima primjeraka s potpunim svojstvima oruđa srednjeg kamenog doba, pa je vjerojatno da otada i potječu, samo se to ne može dokazati s potpunom sigurnošću. Jednaki predmeti našli su se u sloju s drugim kulturnim ostacima naselja mlađeg kamenog doba u Ninu (kao nožići, strugala),[11] kakvi su poznati i u sloju starijeg neolita u Smilčiću ili nedavno nađeni u susjednim Vrsima. To je razumljivo, kad znamo da se mlađe kameno doba postepeno razvilo iz ranijeg razdoblja, srednjeg kamenog doba, i da je zadržalo mnoga starija svojstva kamenih predmeta.

Po tome se ipak, iako još nemamo izravnih i sigurnih dokaza i nalaza, može zaključiti da je srednje kameno doba na ovom području, pa i u Ninu, imalo jednaka svojstva kao na ostaloj našoj obali, osobito

[10] Opširan prikaz problema, slojeva i nalaza iz mezolitika u Crvenoj stijeni donosi: A. Benac, Crvena stijena — 1955, GZM XII, 1957; isti, Crvena stijena — 1956, GZM XIII, 1958; isti, Studije o kamenom i bakarnom dobu u sjeverozapadnom Balkanu, Sarajevo 1964, ili Studien zur Stein —und Kupferzeit in nordwestlichen Balkan, 42. Bericht der Römisch Germanischen Kommission 1961.

[11] S. Batović, Neolitski ostaci iz Nina i njihov položaj u okviru neolita na Mediteranu, Diadora 3, 1965, sl. 3, T. V, VI; isti, Nin, 1968, T. IV.

u Crvenoj stijeni, ili kao mnoga svojstva u nalazištima starijeg dijela mlađeg kamenog doba. Osim toga, očito je da je mezolit ovdje svakako bio razvijen i poznat i da se izravno iz njega razvilo mlađe kameno doba. Zato će se bez sumnje ovo razdoblje svakako naći u Ninu ili u njegovoj bližoj okolini.

Mlađe kameno doba ili Neolitik

Mlađe kameno doba najbolje je poznato i istraženo od svih kamenih razdoblja ljudske kulture u sjevernoj Dalmaciji, iako i to razdoblje ima više praznina i niz neriješenih pitanja. Prema glavnim etapama razvitka i svojstvima kulture dijeli se na tri faze: stariji, srednji i mlađi neolitik, ili na smilčićku, danilsku i hvarsku kulturnu skupinu koje su raširene po cijelom obalnom pojasu naše zemlje. Poznato je na brojnim nalazištima, od kojih je u sjevernoj Dalmaciji najbogatije naselje toga doba u Smilčiću. Na tom području poznati su dosad samo stariji i srednji neolitik, a mlađi je još nepoznat.[12]

U mlađe kameno doba uglavnom je već zavladala suvremena klima. Tada se ostvaruju uvjeti i oblici kulture koji će izravno voditi do povijesnih civilizacija. Iz lovačkog i ribarskog načina života i od sakupljačke privrede, ljudi u mlađe kameno doba postepeno prelaze na zemljoradnju i stočarstvo, počinju podizati kuće i naselja i živjeti sjedilačkim životom. Počinje se izrađivati i upotrebljavati zemljano posuđe. Znatno se unapređuju i tehnike obrade oruđa i usavršavaju sredstva za proizvodnju: pronalaze se npr. kamene glačane sjekire, motike i dr. Sve to dovodi i do promjena u uređenju ljudskog društva: dolazi do rodovskog udruživanja, u kojem je osnovna prava imala žena — majka (matrijarhat). Naselja su se redovno podizala uz vodu, usred plodnih polja.

Nin je imao sve uvjete za naseljavanje u to doba. Međutim, dosad nam je u Ninu poznat samo stariji neolit, i to njegov mlađi stupanj. Nije nam poznat razlog nedostatka ostalih faza. Moguće je da se naselje na području Nina premještalo na nove položaje koji dosad nisu otkriveni.

Na osnovu većeg broja dosad poznatih naselja i nalazišta starijeg neolita na jadranskom pojasu, ustanovljena su dva stupnja razvoja te faze. Prvi ili početni stupanj mlađeg kamenog doba poznat je u Hercegovini, Crnoj Gori, na Kvarnerskim otocima i u Istri. U Ninu se nije našao. Kultura tada još ima sva svojstva srednjeg kamenog doba: stanovanje u pećinama, lovačko-sakupljačku privredu, jednake tehnike

[12] Pregled neolita u Dalmaciji usp. u: A. Benac, Studije o kamenom i bakarnom dobu u sjeverozapadnom Balkanu, 1964, ili Studien zur Stein — und Kupferzeit in nordwestlichen Balkan, 42. Bericht der Römisch Germanischen Kommission 1961. (dalje BRGK).

obrade oruđa. Jedino se počinje izrađivati grubo zemljano posuđe jednostavnih oblika, ukrašeno bez reda i pravilnosti žigosanjem rubom rebrastih ili glatkih školjaka, ubodima raznim predmetima ili prstima.

Tek u drugom stupnju starijeg neolita, koji je zastupljen u Ninu, uz sakupljačko-lovačku privredu počinje se razvijati zemljoradnja i stočarstvo. Zato se osim stanovanja u pećinama podižu naselja na plodnom i otvorenom zemljištu. Upravo tom stupnju razvitka privrede i kulture pripada u sjevernoj Dalmaciji Nin i starije naselje u Smilčiću, a vjerojatno i nalazište u Vrsima, samo je ono slabo poznato pa se još ne može konačno odrediti.

Time se može razjasniti nedostatak prvog stupnja starijeg neolita u Ninu, jer se zbog osjetnog razvoja i razlika privrede i kulture nisu morala oba stupnja nalaziti na istom položaju, pogotovo ne u naseljima na otvorenu prostoru. Ipak je još moguće da se na ninskom prostoru otkrije i naselje prvog stupnja, jer u blizini nedostaju pećine, a okolina je bila i tada pogodna za život.

Nalazište starijeg neolita u Ninu, kao što smo spomenuli, smješteno je oko 300 m južno od otoka, na južnom rubu Solane i na prijelazu iz niskog ravnog zemljišta u blago uzvišenje, ili na prijelazu iz jednog prirodnog korita u boru. Odmah 20—50 m ispred nalazišta nalazilo se korito i ušće potoka Jaruge (Ričine), koji je i uvjetovao naseljavanje na tom položaju. Korito potoka zatrpano je izgradnjom Solane.[13]

Sondiranjem 1968. god. ustanovljeno je da otočić nije bio naseljen u mlađe kameno doba, nego tek od početka željeznog doba. S drugih položaja dosad nisu poznati neolitski ostaci. Više kremenih predmeta našlo se iskapanjem humka Materiza, smještenog oko 200 m južno od neolitskog nalazišta, od kojih neki imaju jasna neolitska svojstva i potpuno se uklapaju među materijal starijeg neolita, ali se tu nisu nalazili u prvotnom položaju, nego su naknadno donijeti na to mjesto. Nekoliko kremenih predmeta neolitskih svojstava sakupljeno je prije prvog svjetskog rata, ali se ne zna ni položaj nalaza niti su poznati drugi podaci. Među njima se nalaze oruđa mlađih svojstava od starijeg neolita, koja mogu pripadati srednjem ili mlađem neolitu.[14] Zato je sasvim moguće da se u blizini nalazi mlađe neolitsko naselje, ali do danas nije otkriveno.

Naselje starijeg neolita otkriveno je 1955. god. gradnjom Solane. Dijelom je istraženo sondiranjem 1961. god. Sačuvano je samo na površini oko 3—40 x 50 m. Vjerojatno je dijelom uništeno prvotnim radovima na Solani. Kulturni sloj ima debljinu 20—60 cm. Sada se pretežno nalazi na razini morske površine, dijelom je neznatno ispod, a dijelom

[13] Ostaci mlađeg kamenog doba iz Nina cjelovito su obrađeni u radu: Š. Batović, Neolitski ostaci u Ninu i njihov položaj u okviru neolita na Mediteranu, Diadora 3, 1965, str. 5—39. Sumaran pregled neolita u Ninu uz to je prikazan u: Š. Batović, Nin, 1968, str. 10—13; isti, Stariji neolit u Dalmaciji, Zadar 1966, str. 84—85.

[14] Š. Batović, Diadora 3, 1965, str. 5 i d., sl. 3, T. V.

iznad mora. To je jednoslojno naselje, bez stratigrafskih razlika i podjele. Kulturni je sloj dosta siromašan, pa su sakupljeni oskudni kulturni ostaci. Zato se još ne može šire rasvijetliti život na ovom području u to doba. Istovremeno naselje u Smilčiću mnogo je bogatije i bolje istraženo.

Među ostacima naselja u Ninu nalaze se životinjske kosti, pretežno ovce ili koze i goveda, zatim morske školjke, najviše vrste Cardium i nešto Spondylusa. Sve su to ostaci prehrane, koji nam ujedno osvjetljavaju gospodarstvo. Osim toga nalaze se kamena oruđa i zemljano posuđe.

Kamena oruđa pretežno su od kremena i veoma su sitna (mikroliti), kao: nožići, strugala, oštrice, svrdla, zatim jezgre i odbici. Uz to se našao ručni žrvanj od pješčenjaka, kakvi su služili za mljevenje od početka mlađeg kamenog doba do mlađeg željeznog doba. Noževi nisu, ili su neznatno okresani. Strugala imaju geometrijske oblike, pravokutne ili trapezaste. Pravokutna su strugala vjerojatno nanizana na drveni držak, služila kao srp, jer su se takvi srpovi sačuvali u nekim krajevima. Primjerci jednakih kremenih predmeta česti su u mnogim nalazištima na području sjeverne Dalmacije. Tako se npr. u Arbanasima kod Zadra na jednom mjestu našlo više istih predmeta koji mogu sačinjavati čitav srp.[15] Ostali kameni predmeti iz Nina imaju analogije u drugim nalazištima. Posebno je važno da se isti sastav kamenih oruđa nalazi među ostacima naselja starijeg neolita u Smilčiću, gdje su se našla i jednaka trapezasta i pravokutna strugala. Sve to govori, uz ostalo, da kulturni materijal iz Nina potječe iz starijeg neolita i da su kamena oruđa po svom razvoju veoma vezana uz svojstva oruđa srednjeg kamenog doba, u kojem su, osobito na jadranskom i zapadnomediteranskom području, posebno svojstvena oruđa geometrijskih oblika. Po tome je proizvodnja kamenih predmeta, što ćemo još bolje vidjeti na keramici, ovog područja vezana uz kulturni razvoj na Sredozemnom moru.

Među kamenim oruđima u Ninu nisu se našli pojedini drugi predmeti, česti u kasnijim neolitskim fazama, kao sjekire, motike, strelice i dr., što također dokazuje veliku starost ovog naselja.

U Ninu nisu nađena oruđa od kosti, kao u drugim nalazištima, pa i u istovremenom naselju u Smilčiću. Vjerojatno je to slučajnost, jer je u Ninu otkriveno malo kulturnog materijala. Među ranijim nalazima poznat je jedan probušeni zub smeđeg medvjeda, ali o njegovu otkriću nema podataka, pa se ne može sa sigurnošću ustanoviti potječe li iz starijeg neolita ili iz kasnijih razdoblja.

Zemljano posuđe izrađivalo se prostom rukom bez lončarskog kola, od slabo pročišćene zemlje miješane s velikom količinom krupnih kamenčića, redovno vapnenca, a ponekad kalcita. Peklo se na otvorenoj

[15] Š. Batović, Zadar u prethistoriji, Zbornik »Zadar«, Zagreb 1964, str. 106 i d., sl. na str. 107.

vatri. Ima većinom tamnosmeđu boju pečenja. Posude imaju bačvastokuglast oblik ili su to stožaste zdjele s ravnim ili malo udubljenim dnom. Samo ponekad posude imaju prstenaste ručice ili rupice za vješanje ili nošenje. Veći broj posuda prije pečenja se ukrašavao, najčešće tehnikom utiskivanja ili žigosanjem, nešto manja količina ukrašena je udubljenim crtama, a najmanji broj posuda ima jednobojno premazanu površinu (monohromija), crnkastom, crvenkastom, tamnosmeđom ili žućkastosmeđom bojom. Pojedine posude ukrašene su urezanim crtama, a pojedine crvenom inkrustacijom. Žigosani ukras najčešće se izvodio otiskom ruba narebrenih i glatkih školjaka Pectunculus, Cardium i sl., a ponekad i poleđinom školjke Cardium, zatim ubodima raznim drugim predmetima. Udubljeni ukras izvodio se također redovno povlačenjem poleđinom školjaka Cardium. Žigosani ukras obično je složen u vodoravne usporedne pojase. Samo ponekad ima okomit položaj, ili je složen u obliku cik-cak i sličnih usporednih pojasa, ili pravi niz trokuta. Ukras rubom školjaka čine jednostavni otisci nanizani vodoravno ili u cik-cak liniji, ili su po dva otiska na jednom kraju povezana, a na drugom razmaknuta, ili se otisci ruba nižu u povezani zaobljeni cik-cak motiv, što se u Ninu najčešće javlja. Tehnikom udubljivanja izvedeni su vodoravni pojasi od nekoliko ravnih crta, zatim viseći ili na crtama ležeći nizovi trokuta, ili nizovi cik-cak crta. Ponekad se nalazi i motiv romba. Ukrasne su kompozicije izvedene pravilnim ritmičkim slaganjem u nizove. Na keramici iz Nina nema nepravilna ukrasa.

U Ninu se nisu našli ostaci kuća, ognjišta, kao ni mnogi drugi vidovi života. Zato se ne može ništa reći o izgledu naselja, obliku kuća, ili šire osvijetliti način života. Prema tome u Ninu su se dosad našli dosta siromašni ostaci kulture starijeg neolita. Ipak se može zaključiti da su se ljudi tada bavili stočarstvom, zemljoradnjom, lovom, ribolovom i sakupljanjem žitovnih dobara u prirodi. Nađene životinjske kosti dokaz su lova, a pretežno stočarstva, jer se vidi da su pojedine životinje bile pripitomljene. Žrvanj, položaj naselja i plodna okolina jasan su dokaz prerade, poznavanja i uzgoja žitarica, i zemljoradnje. Mnogo školjaka i blizina mora dokazuju ribolov i sakupljačku djelatnost.

Prema svojstvima privrede i kulture, u prvom redu zemljanog posuđa i načina njegova ukrašavanja, jasno je da se u Ninu nalazi napredniji stupanj starijeg neolita. To u prvom redu dokazuje položaj naselja uz plodno zemljište, tragovi zemljoradnje i stočarstva, dosta naprednija obrada zemljanog posuđa koje se sada ukrašava raznim i novim tehnikama, osobito udubljivanjem i premazivanjem bojom, pa razvijenijim motivima i pravilnim kompozicijama, pogotovo cik-cak ukrasom pomoću školjaka, tipičnim za drugi stupanj starijeg neolita, pa geometrijskim pravocrtnim motivima koji će kasnije obilježavati srednji neolit. Sve su te pojave nepoznate u prvom stupnju starijeg neolita.

Ipak je drugi stupanj još veoma jako vezan uz prvi stupanj starijeg neolita, jer se tek počela razvijati zemljoradnja i stočarstvo, a osnova života sve do kraja starijeg neolita ostat će polunomadska lovačko-sakupljačko-ribarska privreda vezana uz more, što je još jaka predaja iz srednjeg kamenog doba. Zato još nije došlo do bitnih i potpunih promjena u načinu života i kulturi, što će u prvom redu izazvati puna primjena zemljoradnje, a time potpunu promjenu načina izrade i ukrašavanja zemljanog posuđa kao i drugih pojava koje će označavati početak srednjeg neolita.

Slična kultura obilježena žigosanim (impresso) ukrasom keramike u isto vrijeme bila je raširena i nalazi se na priobalnom području cijelog Sredozemnoga mora, što su uvjetovali slična privreda i uvjeti života vezani uz more. Zato je ista kultura bila raširena kod nas samo na obalnom pojasu Jadrana i razlikovala se od kultura u unutrašnjosti. Ova se kultura postepeno širi u unutrašnjost podalje od obale i na kraju dolinom Neretve dopire najdalje do srednje Bosne, gdje se susreće sa starčevačkom kulturom koja se širila obratno, od jugoistoka, a ona je nešto kasnija i dulje je trajala od ove na Jadranu. Kultura starijeg neolita na Sredozemnom moru nije potpuno jedinstvena i prema posebnostima impresso keramike dijeli se općenito na tri velika područja: zapadni, srednji i istočni dio Sredozemnoga mora. Naša obala zajedno s južnom Italijom pripada srednjomediteranskom području, koje objedinjuje pojedine pojave istočnog i zapadnomediteranskog kruga.

Velike sličnosti kulture starijeg neolita u Ninu nalaze se u svim nalazištima te faze na našoj obali, koje predstavljaju jedinstvenu kulturnu skupinu. Ipak sasvim jednaku kulturu ima jedino Smilčić, jer su potpuno istovremeni, a i po udaljenosti najbliži. Ostala su nalazišta starija, ili mlađa, ili se razlikuju zbog udaljenosti od obale, pa se i kultura različito razvijala. Iza toga su najbliža i posebno bliska Ninu i Smilčiću brojna istovremena nalazišta u jugoistočnoj Italiji, koja su se razvijala potpuno u dodiru i u međusobnim vezama s našom obalom.

Na području sjeverne Dalmacije jednaka kultura, osim u Smilčiću, našla se u Vrsima i Bribiru, ali su ta nalazišta slabo poznata, pa se njihov odnos prema Ninu ne može tačnije odrediti.

Neolitsko nalazište u Ninu ima osobitu vrijednost za proučavanje našeg neolita, jer je to jedno od rijetkih i bolje poznatih nalazišta starijeg neolita i jedino nalazište u kojem je zastupljen samo jedan stupanj naše jadranske skupine starijeg neolita, što jasno omogućuje uočavanje pojedinih etapa i oblika razvoja mlađeg kamenog doba u našoj zemlji.

Naselje starijeg neolita u Ninu živjelo je pred oko 5000 godina prije n. e. Život na tom položaju nije poslije nastavljen. Kako je propalo ovo naselje u Ninu i koji su uzroci premještanja života na drugi položaj, nije poznato, ali svakako njegov završetak odgovara kraju mnogih

drugih istovremenih naselja i na našoj obali i u Italiji. Zato su uzroci svakako opći i šireg značenja, najvjerojatnije privredne i društvene promjene na kraju starijeg neolita, u prvom redu prijelaz na punu primjenu zemljoradnje i stočarstva kao nove osnove života. Postojale su i periodične promjene položaja naselja, zbog iscrpljenosti zemlje, obrednih razloga i sl. O naglom rušenju i paljenju, ili o nekim drugim uzrocima nema dokaza. Međutim, ne zna se još gdje se odatle život premjestio i nastavio.

Na području Nina nisu se dosad našli ostaci srednjeg i mlađeg neolita. Bez sumnje je život u tom kraju, gotovo s idealnim uvjetima, postojao ali njegovi tragovi nisu još nađeni. To nam potvrđuju i spomenuti kremeni predmeti kojih je oblik i obrada naprednija i savršenija od načina izrade oruđa starijeg neolita, kao veliki noževi s visokim načinom okresivanja (retušem). Oni su pripadali mlađim neolitskim fazama, samo se ne zna tačan položaj nalaza.

Zasad je najbliže nalazište srednjeg neolita danilske kulturne skupine poznato u Privlaci, 6 km sjeverozapadno od Nina, na zapadnom kraju ninskog zaljeva ili sjevernoj obali privlačkog poluotoka, na položaju Kažin.[16] To je naselje samo malim dijelom sačuvano, jer ga je uništilo more odnošenjem obale. Nije se istraživalo, nego je samo iskopana mala sonda. Sadrži jednaku kulturu kakva je najbolje poznata u mlađem naselju u Smilčiću, s kojim se može uglavnom usporediti, osobito s mlađim njegovim dijelom, pa su oba naselja istovremeno i prestala živjeti. Naselje u Privlaci mnogo je siromašnije, pa mnoge pojave nisu poznate. U Privlaci nije zastupljen prvi stupanj srednjeg neolita ili prelazni stupanj iz starijeg u srednji neolit, kad još postoje izvjesne pojave naslijeđene iz starijeg neolita, jer se srednji neolit razvio na osnovama starijeg, doživio jak samostalan razvoj u uzajamnim dodirima s okolnim područjima, posebno Italijom i Grčkom. Zato nije moguće niti vremenski potvrditi da se naselje starijeg neolita izravno preselilo na ovaj položaj u Privlaci. Treba tražiti drugi položaj.

Srednji neolit označava fazu mnogo višeg razvoja kulture s punom primjenom zemljoradnje i stočarstva, mnogo naprednijom privredom, mnogo raznolikijim oruđima i savršenijom obradom zemljanog posuđa, većim brojem oblika i tehnika ukrašavanja — slikanjem, udubljivanjem i urezivanjem — i najvećim bogatstvom ukrasnih motiva, isključivo geometrijskih, pravocrtnih i krivocrtnih svojstava.[17] U tom stupnju ostvaruju se i dostižu najviši domet razvoja sve privredne i kulturne tekovine postignute u toku mlađeg kamenog doba. Danilska kulturna

[16] Š. Batović, Novo naselje iz kamenog doba (Privlaka), Narodni list br. 455, od 9. IV, Zadar 1960.

[17] O srednjem neolitiku u Dalmaciji usp. važnije radove: A. Benac, spom. radovi Studije... i Studien...; J. Korošec, Neolitska naseobina u Danilu Bitinju, Zagreb 1958—59; isti, Danilo in Danilska kultura, Ljubljana 1964; Š. Batović, Neolitsko nalazište Smilčić, Radovi Instituta JAZU u Zadru X, 1963.

skupina raširena je uglavnom na istom području obalnog pojasa naše zemlje kao i stariji neolit pa je bez sumnje bila razvijena i na području Nina, a dosad se našla na većem broju nalazišta u sjevernoj Dalmaciji kao i na cijeloj obali. Nasuprot starijem neolitu, srednji je neolit mnogo samostalniji i ima posebna svojstva u odnosu na ostala područja Mediterana, jedino se kulturno veoma usko vezuje uz srednju i južnu Italiju. Nastao je samostalnim razvojem, zbog posebnog razvoja privrede, na osnovi starijeg neolita uz dodire i međusobne utjecaje sa susjednim područjima na Jadranu i u Grčkoj. Ta je kultura mnogo jače djelovala i na razvoj unutrašnjosti naše zemlje, posebno na kulturni razvoj kakanjske i butmirske skupine u srednjoj Bosni i širila se sve do istočne Bosne pa do Kosova i Metohije.

Mlađi neolit ili hvarska kulturna skupina, koja je najbolje poznata u srednjoj Dalmaciji i u Hercegovini, nije još otkrivena ni u Ninu ni u cijeloj sjevernoj Dalmaciji.[18] U posljednjem, četvrtom, stupnju danilske faze nalaze se gotovo svi važniji elementi hvarske faze. Tako je sasvim jasno da se hvarska faza razvila postepeno iz danilske faze i da joj je ona služila kao osnova. Zato nije moguće potvrditi mišljenje da se ona doselila u Dalmaciju sa zapadnog Mediterana. Već pri kraju danilske faze kultura se postepeno mijenja, nestaju pojedine starije (kao slikana fina keramika i dr.), a razvijaju se nove pojave (kao gruba slikana keramika, spiralni slikani motiv, monohromija, ravno dno posuda, posude s prstenastim vratom, motivi girlande itd.), koje će obilježavati hvarsku fazu. Kultura, u prvom redu obrada zemljanog posuđa, opada i osiromašuje. Posebno to dolazi do izražaja u Smilčiću, Islamu Grčkom i Bribiru, gdje se, može se reći, nalazi prelazni stupanj iz danilske u hvarsku fazu. Hvarska faza općenito označava degeneraciju neolitske kulture. Ona uglavnom i sadrži dalje razvijena i izobličena svojstva danilske faze, što je sasvim očito u najbolje istraženim nalazištima hvarske kulture, kao u Grapčevoj i Markovoj špilji na Hvaru ili Lisičićima u Hercegovini.

Neke pojave hvarske kulture istovremeno su u modi na širem području, od Male Azije do Grčke, Makedonije, Italije i Malte, pa naša obala, kao ni ovo područje, nisu potpuno odijeljeni, ali se nigdje ne nalazi potpuno jednaka slika kulture. I u ovoj fazi kultura s obalnog pojasa djelovala je na razvoj i širila se u unutrašnjost, osobito dolinom Neretve na mlađe stupnjeve butmirske kulture u Bosni i na Liku i dolinom Une na područje zapadne Hrvatske na nešto kasniju lasinjsku kulturu. Bez sumnje je u tome vidan udio imala i sjeverna Dalmacija, jer se u Lici (kod Kosinja) nalazi jednaka kultura kao na kraju danilske faze.

[18] O mlađem neolitiku u Dalmaciji usp. važnije radove: A. Benac, spom. radovi Studije i Studien, zatim Neolitsko naselje u Lisičićima, Sarajevo 1958; G. Novak, Prethistorijski Hvar, Grapčeva spilja, Zagreb 1955; isti, Markova spilja na otoku Hvaru, Arh. radovi i rasprave I, 1959; II, 1962; IV—V, 1968.

Prema tome je mlađe kameno doba u starijem neolitu doživjelo početak, u srednjem vrhunac i u mlađem opadanje razvoja jednog posebnog, veoma značajnog razdoblja u povijesti ljudske kulture i društva. Kad su se društvene i materijalne snage koje su ga pokretale, iscrpile i preživjele, pojavili su se novi proizvodni elementi koji će ga zamijeniti noseći i novo vrijeme. Oko 2500. godine prestaje razvoj mlađeg kamenog doba, a javlja se bakreno ili kameno-bakreno doba.

Kameno-bakreno doba ili Eneolitik

To je vrijeme postepeno dovelo do veoma krupnih promjena u društvenom i kulturnom razvoju. Stare neolitske kulture izumiru, a pod pritiskom novih pretežno tehničkih dostignuća stvaraju se novi uvjeti i oblici života i kulture. Ipak neolitske predaje traju u čitavu ovom razdoblju. Znatne promjene izazvali su pronalazak i upotreba bakra, te prve kovine koju su ljudi upoznali i počeli koristiti, jer se nalazila u prirodi i jer se bez teškoća mogla prerađivati kovanjem ili lijevanjem na maloj toplini. U naše krajeve upotreba bakra proširila se s Prednjeg istoka. Kovine će otada imati glavni udio u usmjeravanju općeg razvoja kulture, mnogo više nego su prije toga imali kamen ili zemljano posuđe. Mnogo raznovrsnija upotreba, primjena i obrada metala, osobito nešto kasnije bronce, ogromne su prednosti nad kamenom, pa im je on morao ustupiti mjesto. Kamen će dalje ostati u upotrebi samo za neke određene i ograničene svrhe, kao kremen za paljenje vatre, taložno kamenje i pješčenjak za žrvnjeve i brusove.

Preradom metala nastaje mnogo šira razmjena dobara, znatna podjela rada (obrt, trgovina, rudarstvo), a time neujednačenost društveno-privrednog razvitka u pojedinim područjima. To dovodi do nasilnih prisvajanja viška dobara ili sirovina, odnosno do ratova, međusobnih borbi i opće nesigurnosti, a metal omogućuje usavršavanje ratnih oruđa.

Zato se naselja počinju iz plodnih polja premještati na prirodno branjene položaje — uzvišenja koja se utvrđuju. Time nastaju gradinska naselja, koja će ostati opći oblik naselja sve do kraja prapovijesti u našoj zemlji pa i na ovom području.

U ovo vrijeme sa jugoistoka se šire na Balkan pokretne stočarske skupine indoevropskih plemena, noseći sa sobom poznavanje metala i nove društvene i privredne oblike. Oni su od starosjedilaca dobrim dijelom preuzeli višu kulturu, ali su zadržali pojedine svoje navike, odnosno stopili se s njima. To je bila osnova za razvoj i postanak ilirske etničke i jezične zajednice koja će do kraja prapovijesti ostati nosilac razvoja na Balkanu. Indoevropljani su donijeli običaj pokapanja pokojnika u grobne humke, koji su bili u vrlo čestoj upotrebi do kraja željeznog doba. Osim toga njihovim dolaskom stočarstvo postaje osnovna grana privrede, što će Iliri zadržati kroz cijelo brončano i željezno doba. To dobrim dijelom odgovara životu u gradinskom naselju. U

skladu s takvom privredom došljaci su prenijeli vodeće mjesto u društvenom životu na muškarca — oca porodice (patrijarhat), što će ostati u Ilira također trajna ustanova, čime je dotadašnje mjesto žene u društvu izmijenjeno.

Prema tome u toku kameno-bakrenog doba nastaju i stvaraju se uvjeti za razvoj ilirske kulture i Ilira, koji su bili rašireni od Jadrana do Save i Dunava, Morave i Vardara, te od Italije i Austrije do Grčke i Makedonije. Kultura eneolitika nastala je od naslijeđenih prethodnih, zatim novih pojava koje su prenijele indoevropske skupine, pa elemenata nastalih daljim samostalnim razvojem i dodirima. Otada pa sve do kraja željeznog doba starosjedioci naše zemlje razvijali su se neprekinuto kulturno i etnički.

Zato je razumljivo da razdoblja prapovijesti u kojima se koristio metal imaju mnoga zajednička svojstva s kamenim dobom, ali da se ta dva perioda i znatno razlikuju.

Ostaci kameno-bakrenog doba nisu se dosad našli na području Nina, ali nema razloga misliti da se neće naći i da taj kraj nije bio naseljen.

I na cijelom ostalom primorskom pojasu to je razdoblje slabo poznato. A. Benac je ustanovio da su u Dalmaciji u toku eneolita bile raširene ove kulturne skupine: vučedolska, vrpčasta (schnur) i lasinjska (Litzen), koje su se seobom raširile iz unutrašnjosti, pretežno s novim etničkim skupinama, a sa zapada se proširila skupina tzv. zvonolikih pehara. Odnosno, da se nijedna od tih eneolitskih skupina nije samostalno razvila u Dalmaciji. P. Korošec, obratno, čitav eneolit u Dalmaciji razmatra kao jedinstvenu kulturu koju je nazvala jadranskom skupinom, a koja se samostalno razvila pod stranim utjecajem.[19] Iako su u ovoj fazi na obalnom pojasu izraziti utjecaji iz unutrašnjosti Balkana, kao i zapadne Evrope, ne može se dokazati da je kultura nastala isključivo pod stranim utjecajima i seobom, nego se mora pretpostaviti razvoj pod samostalnom preradom i spajanjem s prethodnim starim neolitskim predajama i kulturama. Osim toga su se pojedine pojave, iako ne tako snažno kao u toku neolita, širile iz Dalmacije u Liku i dolinom Une u lasinjsku kulturu i zapadnu Bosnu, a ne obrnuto, a s druge strane dolinom Neretve do srednje Bosne.

Zbog slabe istraženosti još je nejasno da li spomenute kulturne skupine zastupljene u Dalmaciji treba svesti u zemljopisne ili samo u vremenske okvire, odnosno da li je svaka od njih zauzimala određeno vrijeme i područje, ili jedno i drugo, ili su bile raširene na cijelom području u različito vrijeme. Prema tome još ne znamo koja je od tih grupa zauzimala koje područje i u koje vrijeme, jer izgleda da se nji-

[19] Pregled eneolitika u Dalmaciji usp. u: P. Korošec, Neka pitanja oko eneolita Dalmacije, Arheološki radovi i rasprave II, Zagreb 1962, str. 213—236; a na cijelom sjeverozapadnom Balkanu u: A. Benac, Studije..., str. 131—172; isti, Studien..., str. 131—172.

hov vremenski odnos u unutrašnjosti, gdje su bolje poznate, ne može u potpunosti primijeniti i na ovom području. Zato ne možemo konačno reći koje su skupine i u kojim stupnjevima bile zastupljene u sjevernoj Dalmaciji i na području Nina. Izgleda da se u čistom i odvojenom stanju te grupe ovdje neće naći, nego zastupljene s više ili manje svojstava, zajedno s drugim elementima koji su s vremenom nastali i tvorili kameno-bakrenu kulturu Dalmacije i naše obale.

Tragovi i ostaci iz eneolitika našli su se na većem broju nalazišta u sjevernoj Dalmaciji. Oni se sastoje većinom od kamenih predmeta, ali se našlo i ponešto zemljanih posuda, pa i bakrenih predmeta. Najčešće su kamene probušene sjekire i čekići, zatim kremene strelice, noževi i strugala. Najbogatije je nalazište u Kašiću, samo su predmeti sakupljeni po površini zemljišta, a ne istraživanjem i u kulturnim slojevima.

Probušene kamene sjekire dosta su česte. Iako se u unutrašnjosti mogu datirati od srednjeg, a osobito u mlađi neolit, u Dalmaciji se dosada nisu našle u neolitskim slojevima, nego se moraju datirati najranije u stariji dio kameno-bakrenog doba. Dvije takve sjekire našle su se u neposrednoj blizini Nina: jedna u kanalu između Privlake i otoka Vira, 6 km sjeverozapadno, a jedna na području sela Vrsi, 6 km istočno od Nina.

Kremene strelice ovog razdoblja ovalna su ili elipsasta oblika, zatim s trnom za nasad i s krilcima, što je varijanta izravno razvijena iz prethodnih neolitskih strelica, a česte su i strelice bez trna, bilo trokutaste ili s uvučenom zaobljenom osnovom s krilcima ili u obliku lastavičjeg repa. Strugala su također bogata i raznovrsna, pretežno izrazitih geometrijskih oblika: trokuta, trapeza, romba, pravokutnika, polukruga.

Potpuno ista slika kremenih predmeta nalazi se na zapadnom Mediteranu sve do Španjolske, pa je sjeverna Dalmacija veoma usko vezana s tim područjem, mnogo jače nego s unutrašnjim Balkanom.

Keramika nađena u Kašiću ukrašena je pomoću bradavica, trokutastih uboda, udubljenih, ravnih ili cik-cak crta, nazubljenih žigova, plastičnih rebara i sl., što su sve svojstva ovog doba, a najjače sličnosti nalaze se u kulturi zvonolikih pehara u zapadnoj Evropi, osobito u njezinu III ili u zadnjem razvojnom stupnju, kao i jednake posude iz Grapčeve špilje na Hvaru ili posude s gradine Sv. Spas u Kninu.[20] Utjecaji na našu obalu su dolazili najvjerojatnije preko sjeverne Italije, što je prvi put da to područje ima jači dodir s ovim područjem, jer je u cijelom neolitu naša obala bila usko vezana samo sa srednjom i južnom Italijom.

[20] J. Guilaine, La civilisation du vase campaniforme, 1967, T. 10; 27 bis; P. Korošec, Arheol. radovi i rasprave II, 1962, T. I, 3 i dr.; H. N. Savory, Spain and Portugal, the prehistory of the Iberian Peninsula, London 1968, sl. 22, T. 34 i d.

Prema tome zasad izgleda da u sjevernoj Dalmaciji uz domaće predaje prevladavaju utjecaji sa zapada. Utjecaji vučedolske kulture čini se da su češći u južnoj Dalmaciji, kao što pokazuje, uz ostalo, pećina Gudnja na poluotoku Pelješcu s neprekinutom kulturnom stratigrafijom od starijeg neolita do srednjeg vijeka.

Bakreni predmeti, i to isključivo sjekire-čekići i bradve (sjekire s dvije oštrice) s otvorom za nasađivanje drška, našli su se u sjevernoj Dalmaciji jedino u jednoj ostavi u Stabnju, sjeveroistočno od Biograda. Takve su sjekire česte u cijeloj jugoistočnoj Evropi pa i u našoj zemlji. U Dalmaciju su dolazile iz unutrašnjosti Balkana.

Brončano doba

Pronalaskom bronce, dobivenom vezivanjem bakra s kositrom, nastao je mnogo tvrđi i pogodniji metal za obradu nego je bio bakar. Time prestaje bakreno doba. Bronca je bila prvi metal koji je dobio široku upotrebu, i tada zapravo počinje metalno razdoblje, jer je upotreba bakra zbog njegove mekoće bila kratkotrajna i ograničena, a zato još česta i kamena oruđa. Bronca je pronađena također na Prednjem istoku i razvila se u našoj zemlji početkom drugog tisućljeća prije n. e.

Brončano je doba veoma slabo istraženo u cijeloj Dalmaciji. Donekle je poznato jedino rano brončano doba, osobito oko vrela Cetine, gdje je istraživano niz grobnih humaka s grobovima od kamenih ploča i zgrčenim pokojnicima, položenima na bok.

U Ninu nema tragova ni ovog razdoblja. Najbliži nalaz iz brončanog doba u okolici otkriven je u Privlaci, također oko 6 km sjeverozapadno od Nina, odmah do spomenutog neolitskog nalazišta, izgleda, u jednom zemljanom humku. Pretpostavlja se da predstavlja grobni prilog ili ostavu (?). Sastoji se od 33 komada zlatnih zrna, dugmeta, pločica i šipki, narukvica (?). To su najstariji zlatni predmeti iz sjeverne Dalmacije. Datiraju se u stupanj A ili rano brončano doba, a njihov postanak povezuje se uz kraj prethodne kulture zvonolikih pehara.[21] To svakako znači da je u okolini tada postojao život, samo tragovi još nisu otkriveni. U okolici Nina česti su kameni, a ponekad i zemljani grobni humci, ali nisu istraženi, te nije poznato da li neki od njih potječe iz brončanog doba. Takvi humci s grobovima od ploča i sa zgrčenim pokojnicima svojstveni su u brončano doba u Istri, pa je vjerojatno da će to biti i u Dalmaciji, pogotovo jer se Istra razvijala uglavnom jednako i uporedo s Dalmacijom sve do početka željeznog doba, kad nastaju bitne razlike. Isto tako se u okolici Nina nalazi više

[21] Z. Vinski, O prethistorijskim zlatnim nalazima u Jugoslaviji, Arheol. radovi i rasprave I, 1959, str. 209 i d., T. I, II.

gradinskih naselja, kao u Vrsima, Viru, Zatonu, ali nisu istražena, a nešto materijala što je s njih slučajno sakupljeno ne može se datirati u brončano doba.

Dalja, nešto bolje poznata faza, koje su ostaci nađeni na većem broju nalazišta u sjevernoj Dalmaciji, pripada prijelaznom razdoblju iz brončanog u željezno doba i datira se u 11. i 10. st. prije n. e. Nazvana je I faza liburnske kulturne skupine, jer je to bila prva poznata faza koja se mogla povezati uz ilirsko pleme Liburna, smješteno na ovom području, a koja se uglavnom poklapa s kasnijom etničkom i kulturnom rasprostranjenošću i povezuje s razvojem Liburna u željezno doba. Zato se i vezivala uz željezno doba, a brončano je doba bilo nepoznato, te se nije znalo koliko se ta faza vezuje uz prethodno razdoblje. Ostaci ove faze nisu se našli u Ninu. Najbliži nalazi otkriveni su u Vrsima i u Privlaci.[22]

Ta je faza pretežno poznata po nalazima iz grobova koji su sačuvali pokojnike u zgrčenu položaju pod humcima ili u grobljima na ravnom zemljištu. Posebno je važno da su kulturni ostaci ove faze rašireni na cijelom području kojega su nastavali Liburni i da čine odvojenu i posebnu kulturnu skupinu. Ona je veoma vezana uz srednju Dalmaciju, a pojedinim pojavama, osobito lučnim sponama (fibulama) utjecala je i na razvoj na području plemena Histra u Istri, Japoda u Lici, pa na Bosnu i dalje na jug do Makedonije i Grčke. Iz Bosne i unutrašnjosti je preuzimala i pojedine pojave, u prvom redu narukvice i spiralne privjeske. U ovoj fazi očite su i veze sjeverne Dalmacije s Italijom, i to od Picenuma u srednjoj sve do Sicilije u južnoj Italiji, kojim putem su se širile liburnske lučne spone, kao i druge pojave.

U ovoj fazi osnovna su svojstva kulturnog materijala: velike brončane lučne spone (fibule) s dva odebljanja na luku, s urezanim geometrijskim ukrasom, vrpčaste narukvice, narebrene široke narukvice, spiralno-naočarasti privjesci, mačevi s jabučastom ili jezičastom ručicom, šuplje sjekire (keltovi), od kojih se kalup našao na gradini u Radovinu, sjekire sa zaliscima, koplja, a nalaze se i prve pojave predmeta od jantara i stakla, itd.

Kulturni ostaci — osobito spone, privjesci, koplja, sjekire itd. — iz početka željeznog doba nađeni u Ninu, kao i na području Liburna uopće, svojim su razvojem veoma vezani uz oblike i svojstva materijala ove faze, i potpuno je jasno da su nastali razvojem te faze.

Ipak ova faza nema neprekinut razvoj, niti se potpuno nastavlja u kasnijim fazama. Između nje i kasnijeg razvoja očituju se poremećaj, prekid i određene neuobičajene promjene i razlike. U prvom redu ova se faza nalazi u dosta manjem broju naselja i groblja nego kasnije faze. Osim toga rijetka su naselja ove faze koja poslije nastavljaju

[22] Cjelovit pregled I faze liburnske kulture daje se u: Š. Batović, Iz ranog željeznog doba Liburnije, Diadora 1, 1960; isti, Archaeol. iugosl. VI, 1965.

život i razvoj, bar ne na istim položajima. Sva dosad istražena naselja u sjevernoj Dalmaciji, kao Nin, Zadar, Radovin, Bribir, ne sadrže materijal iz ove faze nego iz kasnijih faza, odnosno sva su ta, i brojna druga, naselja osnovana nakon propasti i prestanka života ove prelazne faze. Prema tome se jasno ukazuje neka nagla promjena i poremećaj u razvoju.

Tragovi istovremenih poremećaja i nemira koji su izazvali promjene u kulturnom i etničkom razvoju nalaze se na širim područjima, pa se mogu povezati s događajima u sjevernoj Dalmaciji.

Po nizu pojava ustanovljeno je da su se u razdoblju 13. do 9. st. prije n. e. na području Balkana, Panonije, Prednje Azije i cijelog istočnog dijela Sredozemnoga mora odigrale krupne etničke promjene i seobe koje su izazvale znatne poremećaje i uništavanja, pokrete i miješanja, pa i promjene u društvenim i privrednim odnosima na cijelom tom području od Dunava do Grčke, Male Azije, Egipta i Italije. Te se seobe obično nazivaju egejske seobe, u kojima se mogu uočiti dva veća vala. Poseban udio u tim seobama imala je tzv. kultura groblja s urnama (Urnenfelderkultur), koja se odlikuje, uz ostalo, prostranim grobljima u kojima su se ostaci spaljivanih pokojnika pokapali u zemljanim posudama — urnama. Datira se od 1200. do 800. god. prije n. e. Središte nosilaca te kulture bilo je u Podunavlju ili u panonskoj nizini, odakle su se širili i selili jednim svojim krakom prema zapadu, preko sjeverne Hrvatske i Slovenije, poplavili Istru i prešli u Italiju. Seoba vezana uz ovu kulturu naziva se zato panonsko-balkanska seoba. Te su seobe izazvale poremećaje i pokrete na čitavu ilirskom području, miješanje ili premještanje pojedinih plemena. Tako su neka ilirska plemena prodrla u Grčku, a neka preko Jadrana u južnu i srednju Italiju, gdje su prenijela i svoju kulturu i zadržala se uglavnom kroz cijelo željezno doba.

Ni sjeverna Dalmacija nije bila pošteđena. Spomenute promjene u prvoj liburnskoj fazi, koja se vremenski može smjestiti između dva vala tih seoba, upravo su u vezi s tim poremećajima. Nema podataka koji bi nam mogli jače osvijetliti te događaje na ovom području. Ipak se na osnovu arheoloških nalaza može reći da nosioci kulture groblja s urnama nisu naselili područje Liburna kao ni ostali dio Dalmacije, niti su izazvali jače promjene u njihovu kulturnom razvoju. Može se ustanoviti da su Liburni samo preuzeli neke kulturne pojave, odnosno da je ta kultura utjecala na kulturni razvoj Liburna i da su se pojedini utjecaji (osobito svojstva zemljanog posuđa) zadržali vrlo dugo, gotovo sve do kraja željeznog doba. Na liburnskom području vjerojatno je također došlo do etničkih miješanja i pomicanja, možda srodnih plemena, ali bez sumnje i do privrednih i društvenih promjena, jer su Liburni nakon tih seoba najjača sila na Jadranu, imaju svoja uporišta na čitavoj jadranskoj obali sve do grčkog otoka Krfa, kako nas obavještavaju grčki pisci. Najvjerojatnije se njihova snaga sastojala u

razvijenoj mornarici, brodarstvu i trgovini. Prevlast na Jadranu preuzimali su im postepeno grčki kolonizatori, koji su s juga prodirali u Jadran sve do 4. st. prije n. e., kad su Liburni potpuno oslabili i povukli se na matično područje.

Prema tome položaj i udio samog Nina i ninskog područja u spomenutim seobama ne možemo ustanoviti, niti zasad znamo da li je između Vrsi i Privlake tada postojalo neko naselje.

Željezno doba

Označuje pronalazak, početak prerade i upotrebe željeza, koje se otada počelo koristiti za izradu pojedinih predmeta. Zbog složena načina dobivanja, počelo se prerađivati dosta kasnije od drugih metala, ali zbog vrlo široke upotrebe i primjene, kao i veoma dobrih svojstava, željezo je do danas ostalo najvažniji metal uopće. Počelo se prerađivati u Maloj Aziji oko 2000. g. prije n. e. Međutim, u širu upotrebu ulazi tek pri kraju drugog tisućljeća prije n. e. Na južni Balkan dolazi oko 1200. g. a početkom zadnjeg tisućljeća prije n. e. širi se po ostaloj Evropi. U našoj zemlji, posebno u Bosni, gdje se ubrzo željezna ruda počela vaditi i prerađivati, nalaze se najstariji željezni predmeti u 10. i 9. st.

Ne znamo tačno kad se željezo prvi put počelo upotrebljavati na našoj obali, pa ni na području Liburna, ali je to bilo najvjerojatnije u prijelazu iz II u I tisućljeće prije n. e. Najranije se našlo na jednom maču s jezičastom ručicom iz Vrane kod Biograda, koji potječe iz prve faze liburnske kulture, iz 11. ili 10. st.[23] Na tome maču koji je od bronce jedna je zakovica od željeza. Ipak se željezo dosta rijetko nalazi među materijalom željeznog doba na području Liburna, što je donekle razumljivo s obzirom da su se ukrasni, kao i mnogi drugi proizvodi izrađivali većinom od bronce, a oruđe i oružje se gotovo ne nalazi u grobovima, dok su metalni predmeti u naseljima rijetki, jer su se prelijevali i prerađivali.

Željezno doba općenito se datira od oko 1200. ili od oko 800. g. prije n. e., već prema prvim pojavama željeza, odnosno općoj upotrebi željeza ili promjenama u kulturnim, društvenim i privrednim odnosima koje su time nastale. U zadnje vrijeme izdvaja se razdoblje egejskih ili balkansko-panonskih seoba, pa se zato željezno doba također datira od 800. god. Na području Liburna početak željeznog doba datirao se s početkom I faze liburnske kulture ili od 11. st. Ako se izdvoji I faza kao prelazna faza iz brončanog u željezno doba i veže uz pokrete i promjene na Balkanu, a odvoji od kasnijeg neprekinutog razvoja, jer

[23] Š. Batović, Prethistorijski mačevi u Arheološkom muzeju u Zadru, Vjesnik za arheol. i hist. dalm. LV, Split 1953, str. 145 i d., sl. 1, br. 1, T. V, 2.

za to ima dosta opravdanja, željezno doba na području Liburna treba datirati od 9. st. prije n. e., kad se datiraju počeci mnogih naselja pa i Nina.[24]

Premda se Liburnima katkad odriče ilirska pripadnost, odnosno prema podacima pojedinih antičkih pisaca, izdvajaju se od ilirske zajednice, općenito se drži da su pripadali Ilirima. Ipak to nije sasvim jasno, jer mnoge etničke, jezične i kulturne pojave govore da su Liburni bili usko vezani s Histrima i s Venetima, koje se danas pretežno, iako ne sasvim opravdano, izdvaja iz ilirskog područja. Smatra se, naime, da su Liburni jedno od ilirskih plemena. Čini se po svemu da su oni bili posebna etnička i kulturna skupina sastavljena od više plemena (Mentori, Peuceti, Himani) ili neke vrsti savez plemena, kako nas obavještavaju stari pisci, s određenim zajedničkim svojstvima, kao što su kultura, jezik, predaje, obrana, društveni i privredni život i dr. U povijesno doba, a prema raširenosti i svojstvima kulture i u prapovijesnom razdoblju, Liburni su nastavali sjevernu Dalmaciju između rijeke Krke i Zrmanje, zatim obalni pojas ispod Velebita, Hrvatsko primorje, istočni dio Istre do Učke i rijeke Raše s otocima ispred tog područja. Na tom prostoru kultura je savim jedinstvena i ima mnoga posebna svojstva u odnosu na kulturu susjednih područja već od I faze liburnske kulture. Zato se kultura u navedenim granicama povezuje i izjednačuje s Liburnima i kao etničkim nosiocima sasvim opravdano naziva liburnskom kulturnom skupinom, a izdvaja se kao posebna i samostalna skupina na našoj obali u željezno doba.

Nije poznato da li je i prije željeznog doba bila oblikovana liburnska skupina, kakva je imala svojstva i koje je područje zauzimala, da li možda veće nego u željezno doba. Više svjetla unijet će se svakako istraživanjem brončanog doba. U tom smislu interesantno je da se u vrijeme I liburnske faze u srednjoj Dalmaciji nalazi uglavnom jednaka kultura kao na području Liburna. I kasnije je, kroz cijelo željezno doba, kultura toga područja gotovo jedinstvena. Da li to označava samo liburnske kulturne utjecaje, ili dodire oba područja, ili je i srednja Dalmacija, osobito otoci, bila u okviru liburnskog saveza, ako ne naseljena jednakim etničkim skupinama, nije sasvim jasno. Svakako je očito da Grci, nakon sukoba s Liburnima i Ilirima na Hvaru u IV st., povodom osnivanja kolonije Pharosa (današnji Starigrad), nisu sjevernije osnovali nijednu svoju koloniju, dok su ih na zapadnoj jadranskoj obali imali. To je vjerojatno posljedica liburnske obrane. Posebno je na srednjodalmatinskim otocima kultura jednaka liburnskoj. Osim toga prisustvo Liburna spominju grčki pisci uglavnom na svim otocima od Krfa do Hvara, od 8. do 4. st. U Picenumu na suprotnoj talijanskoj

[24] Pregled željeznog doba na području Liburna vidi u: Š. Batović, Archaeol. Iugosl. VI, 1965. Sumaran pregled daje se također u okviru pregleda željeznog doba na našoj obali: Š. Batović, Željezno doba na istočnoj jadranskoj obali (u štampi).

obali Liburni su bili naseljeni, a možda s drugim Ilirima i u Apuliji.[25] Vjerojatno se radilo, u prvom redu, o izvjesnoj trgovačkoj i kulturnoj prevlasti Liburna, koji su zbog osiguranja trgovine i plovidbe imali po cijeloj obali svoja uporišta i predstavništva, jer se upravo radi toga sukobljuju s Grcima na Krfu.

Isto tako nije nam sasvim poznato kako se odvijao, kada je započeo i završio etnički razvoj Ilira, pojedinih plemena i Liburna posebno. Smatra se, vidjeli smo, da je taj proces počeo dolaskom Indoevropljana i odvijao se tokom brončanog doba, a bio završen na kraju toga razdoblja. I faza liburnske kulture raširena je na kasnijem području Liburna, što znači da su tada Liburni bili etnički oblikovani i da se njihova etnogeneza odvijala i završila već prije. Međutim, iako nam nije poznato brončano doba, pojedine pojave upućuju na zaključak da je etnogeneza Liburna trajala dugo, da je u njoj glavnu ulogu imalo domaće stanovništvo, kojega elemente i predaje možemo pratiti od mlađeg kamenog doba. Nasljeđe iz predindoevropskog i predilirskog razdoblja su npr. pokapanje pokojnika u zgrčenu položaju, tragovi matrijarhata i poseban položaj žene u liburnskom društvu, ženska imena božanstava, elementi društvenog uređenja, kao dodekapolitija, tetrapolitija i uopće brojčani sustav, imena mjesta i nazivi (toponomastika), osobito s nastavkom na *-issa*, (kao *Issa* — Vis, *Kissa* — Pag itd.) i *-ona* (kao *Salona* — Solin, *Aenona* — Nin, *Scardona* — Skradin itd.). Pa i samo ime Liburna smatra se predilirskim ostatkom.[26] Zato možemo pretpostaviti da već od mlađeg kamenog doba možemo pratiti ne samo predaje nego i oblikovanje, postanak liburnske kulture i etnosa. To je u skladu s razvojem cijele ilirske zajednice, samo su Liburni sačuvali predilirske ostatke u mnogo većoj mjeri od ostalih ilirskih skupina. Čini se da je na području Liburna u mnogo većem broju sačuvano starosjedilačko neolitsko stanovništvo, koje je imalo znatnu ulogu u liburnskoj etnogenezi. To uglavnom opravdava zemljopisni položaj liburnske zemlje, ograđene kao zidom od unutrašnjosti Velebitom, Gorskim kotarom i Učkom, pa rijekama Krkom, Zrmanjom i Rašom, odijeljene od prometnih putova, pa zato u prošlosti znatnim dijelom pošteđene od raznih seoba, prodora i osvajanja.

[25] Kretanje Liburna po Jadranu prema toponomastici i literarnim izvorima vidi u: M. Suić, Granice Liburnije kroz stoljeća, Radovi Instituta JAZU u Zadru 2, 1955; isti, Prilog poznavanju odnosa Liburnije i Picenuma u starije željezno doba, Vjesnik za arh. i hist. dalm. LV, 1953.

[26] O pojedinim predilirskim ostacima u Liburna u više radova raspravljao je M. Suić, kao u: Važnost izučavanja stratigrafije naših krajeva u predslavensko doba, Filozofski fakultet u Zadru 1956/1957, Zadar 1958; Liburnski nadgrobni spomenik, Vjesnik za arh. i hist. dalmat. LIII, 1952; Nekoliko etnoloških podataka o antičkim Ilirima u djelima grčkih i rimskih pisaca, Simpozijum o Ilirima u antičko doba, Centar za balkan. ispitivanja u Sarajevu V, 2, 1967.

Nin se nalazi na prostoru liburnskog etničkog područja kao što u potpunosti pripada liburnskoj kulturi. Nije sigurno da li je svoje ime *Aenona*, iz kojeg se razvilo današnje ime Nin, dobio osnutkom naselja na otočiću početkom željeznog doba ili je ono još starije — za što ima dokaza u njegovu obliku, osobito u nastavku *-ona*, za koji se smatra da je općemediteranska neolitska baština — pa kasnije prenijeto s nekog drugog položaja. Isto tako nije sasvim sigurno da li se ime Ninjana *Hemionoi*, koje donosi Pseudo Skilak, može dovesti u vezu s imenom plemena Himani, što je moguće. Time bi se moglo pretpostaviti da se Nin nalazio na području toga plemena u okviru liburnskog saveza, ali o tome nemamo drugih sigurnijih podataka. Zato se teško može ustanoviti i kakvo je bilo mjesto i značenje, i u kolikoj je mjeri Nin sudjelovao u razvoju liburnskog naroda.

Na osnovi podataka koje su nam predali grčki i rimski pisci, kao i arheološkog materijala, pa toponomastičkih i drugih ostataka, može se ustanoviti da se povijesni i kulturni razvoj Liburna odvijao u tri glavna razdoblja i šest faza:

1. Razdoblje između dviju seoba na Balkanu na prijelazu iz brončanog u željezno doba. Tome odgovara I faza u razvoju kulture;

2. Razdoblje liburnske prevlasti na Jadranu koje zahvaća vrijeme od 9. do 5. st., ili II—IV faza u razvoju kulture;

3. Razdoblje opadanja liburnske prevlasti na Jadranu, od 5. st. do rimskog osvajanja, ili V i VI faza u razvoju kulture.

U samom Ninu, jer nije zastupljeno prvo razdoblje ni I faza, postoje ostaci drugog i trećeg razdoblja i ukupno pet razvojnih faza. Ako se izdvoji prvo razdoblje i I faza, stanje u Ninu odražava cijelo željezno doba liburnske prošlosti i kulture.

O prvom razdoblju već smo govorili. Dotakli smo i drugo razdoblje, kad su Liburni imali prevlast na Jadranu. Nakon nemira u prethodnoj fazi na Jadranu nastaje uglavnom mirno razdoblje i bogat razvoj privrede. Liburni već od 8. st. trguju po cijelom Jadranu s Velikom Grčkom (južnom Italijom), Picenumom u srednjoj Italiji i s Venetima na sjevernom Jadranu, a nešto kasnije i sa Grčkom. Jaku razmjenu imali su i s Japodima u današnjoj Lici i zapadnoj Bosni. Naročito jak utjecaj Liburna na Picenum datira od polovine 8. do 6. st., kad su Liburni dostigli najbogatiji razvoj i najveće obilje.[27] Osim trgovine, privreda

[27] Veze Liburna s okolnim područjima sumarno su dotaknute u radu: Š. Batović, Die Eisenzeit auf dem Gebiet des illyrischen Stammes der Liburnen, Archaeol. iugosl. VI, 1965. Osim toga za sličnosti i dodirne pojave s Picenumom vidi: M. Suić, Prilog poznavanju odnosa Liburnije i Picenuma u starije željezno doba, Vjesnik za arh. i hist. dalm. LV, 1953; V. Dumitrescu, L'età del ferro nel Piceno, Bucarest 1929; D. Lollini, L'abitato preistorico e protostorico di Ancona, Bull. pal. ital. N. S. X, 65, Roma 1956; ista, Appenninici, Protovillanoviani e Piceni nella realtà culturale delle Marche, I Piceni e la civiltà etrusco-italica, suppl. a Studi etruschi XXVI, 1959; G. Annibaldi, Grottazzolina, Not. degli scavi XIV, 1960. Za dodirne pojave s Venetima vidi: H. Müller-Karpe, Beiträge zur Chronologie der Urnenfelder-

se osnivala na pomorstvu, brodarstvu, zanatstvu, osobito preradi metala, zemljoradnji, stočarstvu i ribolovu. Početkom zadnjeg tisućljeća Grci koloniziraju Sredozemno more, pa početkom 8. st. prodiru i u Jadran, gdje se sukobljavaju s Liburnima, koji se postepeno povlače. Do 6. st. Grci im preuzimaju južni Jadran i Picenum, a u IV st. Liburni gube srednji Jadran i cijelu zapadnu obalu Jadrana. Bogatstvo i blagostanje od 8. do 6. st. opaža se i u bogatim prilozima u grobovima, koji su tada općenito najbogatiji i najbrojniji. Prevlast na moru, u trgovini i procvat privrede uzrokuje bogaćenje, izdizanje i odvajanje pojedinaca, raspadanje rodovskih veza i stvaranje plemenske aristokracije. To se posebno opaža u uvozu pojedinih predmeta iz Italije i Grčke (mačevi, noževi, fine zemljane posude i dr.). Od 5. st., a osobito od 4. st. propašću političke moći i prevlasti, kao i značajnije uloge u trgovini na Jadranu, privreda osiromašuje. Dolazi do duboke podjele na siromašne i bogate, koji se pretežno služe uvoznom robom — grčkom, apulskom i etruščanskom (nakit, posuđe). Grobovi siromašnih sadrže isključivo domaće i veoma oskudne predmete, a bogati pojedinci pokapaju na pokojniku veoma brojne, pretežno uvezene, dragocjene predmete. Domaća proizvodnja, uz povećan uvoz, poprima sve više grčka (helenistička) i etruščanska tehnološka dostignuća i utjecaje, a domaće predaje sve se više zanemaruju i propadaju. Sve se to odražava na nalazima i ostacima liburnske kulture, koji se očituju u postepenu razvoju i promjenama. Početkom I st. n. e., učvršćenjem rimske vlasti i kulture, nastaje potpun prekid u samostalnom privrednom i kulturnom razvoju Liburna.

Čitav taj razvoj Liburna u cjelini potpuno se, i bolje nego u bilo kojem drugom naselju, može pratiti u Ninu, jer je u njemu otkriven najveći broj ilirskih liburnskih grobova i kulturnog materijala. Upravo po materijalu iz Nina mogao se najbolje ustanoviti razvoj liburnske kulture, njezine faze i posebnosti i sve značajnije povijesne i kulturne promjene i zbivanja na ovom području, kao i na čitavu Jadranu tokom cijelog željeznog doba ili zadnjeg tisućljeća prije n. e.

Nin je, rekli smo, osnovan na prije nenastanjenu položaju (otočiću) nakon balkansko-panonske seobe i nemira na Balkanu, u 9. st., istovremeno kada i mnoga liburnska naselja, kao Zadar *(Jader)*, Radovin, Bribir *(Varvaria)* i mnoga druga, što nam potvrđuju kulturni ostaci i arheološka istraživanja. Liburnski materijal iz Nina potječe iz cijelog željeznog doba, od osnutka naselja u 9. st. prije n. e. do početka naše ere. Nin je tada bio značajno središte i sjedište jedne od liburnskih općina, kojih je u cijeloj Liburniji, izgleda, bilo četrnaest, kako

zeit nördlich und südlich der Alpen, Berlin 1959, T. 33 i d.; G. Fogolari - O. H. Frey, Considerszioni tipologiche e cronologiche nei II e III periodo atestino, Studi etruschi XXX, 1965, sl. 1, br. 12 i dr.; G. Fogolari, Il Museo Nazionale atestino in Este, Roma 1957; i dr.

ih navodi rimski pisac Plinije Stariji, a koje su i kasnije ostale središta širih područja i značajna naselja, a većina njih su, kao i Nin, postala i sjedišta hrvatskih župa u srednjem vijeku.

Sondiranjem 1968. godine ustanovljeno je da je naselje u Ninu zauzimalo čitav otočić. Da li su se nastambe nalazile i izvan otoka, nije poznato. Isto tako ne zna se još ništa o rasporedu i pojedinim dijelovima naselja. Bedemi oko naselja nisu također poznati, ali je sasvim vjerojatno da su postojali po rubu otoka, kao i poslije. Groblja su se nalazila izvan naselja, na uskom pojasu s jugozapadne strane, kao i na cijelom području od mosta do obale ninskog zaljeva u dužini od oko 400 m sa sjeveroistočne strane. To su zajednička groblja na ravnu zemljištu. Nalazi liburnskih grobova i priloga spominju se i unutar naselja, na sjeverozapadnom rubu otočića, gdje se poslije nalazila starohrvatska crkva sv. Marije, zatim na istočnom rubu naselja, sjeverno od crkve sv. Ambroza, odnosno između te crkve i gradskih bedema. O tim nalazima, međutim, nisu poznati jasniji i pouzdaniji podaci, pa nije sigurno da li su se tu stvarno našli grobovi ili samo pojedinačni predmeti, jer Liburni nisu običavali pokapati pokojnike u naselju. S jugoistočne strane Nin okružuje niz velikih zemljanih humaka, ali njihova namjena nije sasvim rasvijetljena. Najvjerojatnije su služili u kultne svrhe. To je i sve što se može reći o položaju liburnskih objekata u Ninu.

Naselje

Naselje je zauzimalo cijelu površinu otočića i prema njemu imalo približno kružan izgled, što je uobičajen oblik liburnskih naselja. Kasnije je naslijeđena ista površina i oblik naselja, jedino je u doba rimske vladavine, umjesto liburnskih radijalnih i koncentričnih saobraćajnica, primijenjen po rimskom sistemu pravocrtni sistem ulica, koji se dijelom sačuvao do danas.

Položaj Aenone ipak se znatno razlikuje od uobičajenog položaja liburnskih naselja. Naselja su se obično nalazila na povišenim prirodno branjenim položajima, uzvisinama, redovno vrhuncima brežuljaka, radi lakše obrane, boljeg pregleda širokih područja, međusobnih veza u slučaju opasnosti i obratno, praćenja događaja i osiguranja. Uz to su s lakše pristupnih strana, ili naokolo, bili okruženi jednim, a ponekad i s više prstenastih bedema, građenih od neobrađena vapnenca u suho, osim pojedinih gradina u kojima su pri kraju željeznog doba, pod helenističkim utjecajem, bedemi izgrađeni od velikih obrađenih blokova, kao Nadin *(Nedinum)* ili Bribir *(Varvaria)*. Zato su gradine imale pretežno kružan oblik. Za smještaj naselja koristila su se često jezičasta izbočenja zemljišta, bilo uz brdske kose ili uz morsku obalu — poluotočići pa i otoci. Takav su položaj, s tri strane prirodno zaštićen, a s jedne strane povezan s kopnom ili pozadinom, što je omogućavalo lak prilaz — saobraćaj, a ta se strana redovno pregrađivala

jakim bedemom, kao Zadar, Trojan u Stabnju, Gradina u Žažviću, Gradina u Vrsima, Venac iznad Ljupča i mnoge druge gradine. Ostale strane takvih gradina, kao i svih drugih tipova, ako su bile lakše pristupne, obrubljivale su se jačim ili slabijim bedemom ili zidom, a ako su bile vrlo strme ili nepristupačne, nisu se uopće ograđivale. Takav jezičasti položaj koristio se ponekad i na veoma nisku i ravnu zemljištu, ako je imalo pogodan izgled i smještaj, kao npr. Zadar *(Jader)*. Takva naselja uz obalu omogućavala su saobraćaj sa svih strana, s jedne kopnom, a s drugih morem. Gradinska naselja podizala su se i na otocima, pa i manjim, kao na otočiću Školj Veliki ispred Pakoštana, pa su takve gradine zaštićivali ne samo bedemi nego i more. Osim tih mogućnosti, gradinska naselja u nizinama nisu se podizala ili sasvim izuzetno. To vrijedi i za ostala ilirska područja, jer su Iliri imali slična naselja, osobito na obalnom području; gradinska su naselja bila uglavnom potpuno jednaka kao liburnska. Treba napomenuti da sve gradine nisu bile naseljene. Neke su služile jedino kao skloništa u slučaju opasnosti, neke kao izvidnice i obrambene građevine, a moguće i u druge svrhe.

Prema tome položaj Nina, kakav se barem do danas sačuvao, nije potpuno odgovarao smještaju liburnskih naselja. Veoma mala visina mogla se nekako opravdati, ali kao otočić, a osobito kao poluotočić, Nin je bio vema slabo zaštićen, jer su obale sasvim plitke, a kopno preblizu. Danas su luka i obale jako naplavljene, jer je s jedne strane potok Ričina sve do početka ovog stoljeća naplavljivao mulj, a sa sjevera morska struja stalno nanosi velike količine pijeska koji stvara sprudove. Položaj i smještaj Nina u doba Ilira svakako je bio mnogo pogodniji i najvjerojatnije približno odgovarao tadašnjim strateškim zahtjevima. Upravo zato vjerojatno je da je položaj bio otočić, jer je time dobivao mnogo veću vrijednost, a sasvim je moguće da je kanal s istočne strane naknadno naplavljen i zatrpan, pogotovo što je razina mora u odnosu na kopno bila mnogo dublja nego danas. Osim toga, prirodne nedostatke smještaja mogli su nadoknaditi pojačani bedemi.

Liburnski b e d e m i u Ninu nisu dosad otkriveni, niti su se istraživali. Svakako su postojali i nalazili se po rubu naselja, pa su imali, kao i otok, približno kružan oblik. To donekle potvrđuje isti položaj bedema iz kasnijih razdoblja, osobito iz rimskog doba, kojih su dijelovi nađeni, jer su s obzirom na pravocrtnu mrežu ulica i bedemi toga doba morali završavati usporedo s ulicama — pravokutno. Međutim, Rimljani su se redovno prilagođavali naslijeđenim prilikama, što se u Ninu, kao i u drugim naseljima, opaža i u više drugih pojava. Zato je položaj gradskih bedema svakako ilirska predaja.

Ulice je bilo mnogo lakše mijenjati nego bedeme ili površinu i položaj naselja, pogotovo kad za to nije bilo potrebe. Često se ni stara ilirska mreža ulica nije mijenjala u rimsko doba, što vrijedi gotovo za sva manja mjesta koja nisu imala položaj municipija ili kolonije, tj. koja nisu dobila rimsko građansko pravo ni rimske općinske ili gradske

ustanove, i u kojima se sačuvalo ilirsko stanovništvo. Nin je bio municipij s rimskim građanima, pa je znatno romaniziranje razumljivo. Međutim, i u nekim romaniziranim mjestima Rimljani su zadržali ilirski komunalni sistem usprkos municipalnom uređenju, koji je uvjetovao provođenje rimskih urbanih načela, jer im je promjene onemogućavao položaj i svojstva zemljišta, kao u Puli koja je imala stupanj kolonije, a zadržala je u potpunosti radijalnu i koncentričnu mrežu ulica, uglavnom i do danas, jer ima čunjast oblik. U Ninu je bilo sasvim lako provesti pravocrtnu mrežu, jer je zemljište potpuno ravno, a ostali činioci u takvim prilikama nisu bili odlučujući. Način izgradnje bedema također je morao biti kao u drugim naseljima: uvijek zidani u suho, redovno od neobrađena kamenja, do 3 ili 4 m širine (debeli). Kad su bedemi imali veću širinu, zidali su se od više usporednih uskih zidova naslonjenih jedan na drugi da se zbog pritiska nabacana materijala u središtu ne bi mogli lako porušiti. Na području Liburna, kao i uopće na krškom području, sasvim su izuzetni zemljani bedemi, kakve npr. ima gradina Venac iznad Ljupča.

Mreža saobraćajnica i komunalno uređenje uopće u Ninu je moralo biti kao i na drugim gradinama. U Ninu o tome gotovo nemamo nikakvih podataka. Podaci s drugih gradina također su dosta oskudni. Zahvaljujući istraživanjima zadnjih godina, nešto bolje poznamo jedino stanje na Beretinovoj gradini u Radovinu.[28] Na toj gradini postojale su koncentrične i radijalno postavljene ulice, kao u Puli ili nekim drugim naseljima, iako gradina nema tako stožast oblik, ali ima također približno kružan tlocrt, koji je uvjetovao takav raspored saobraćajnica na svim gradinama. Središte gradine u Radovinu nije bilo naseljeno, odnosno bilo je prazno. Teško je sa sigurnošću ustanoviti u koje je svrhe služio taj prostor. Da li možda za neke vjerske ili obredne, obrambene potrebe i sl.? Isto tako još nije moguće utvrditi da su nenastanjen središni prostor imale i druge gradine, odnosno da li je to bila opća pojava ili nije. Ne znamo to ni za Nin, dok se ne istraži.

Liburnske kuće ili nastambe, kao i građevine uopće, nisu se dosad našle u Ninu, jer su izvedena sasvim oskudna istraživanja. I njihov izgled, veličinu, način izrade i sve drugo možemo pretpostavljati prema drugim naseljima, osobito prema spomenutoj gradini u Radovinu, gdje se našao niz kuća i otkriven dio naselja. Sasvim je vjerojatno da su takve kuće bile i u Ninu, jer se potpuno iste nalaze i na drugim mjestima osim u Radovinu, kao na Lergovoj gradini u Slivnici, gradini Čeljank u Mulinama na otoku Ugljanu, zatim na otoku Cresu, na gradini u Danilu itd. Uvijek su to suhozidne jednoprostorne prizemnice s podom od nabijene zemlje ili gline, s glinenim ognjištem i dvoslivnim krovom pokrivenim slamom, granjem ili trstikom, kakve su do nedavno bile u upotrebi u unutrašnjosti cijele Dalmacije. Jedino

[28] Kratak izvještaj o rezultatima istraživanja u Radovinu vidi u: Š. Batović, Istraživanje ilirskog naselja u Radovinu, Diadora 4, 1968.

su ponekad, izgleda, mogle imati pregradu od biljnog pletera oblijepljenog glinom. Na gradini u Radovinu bile su poredane jedna do druge u krugu, prateći bedeme. Nema još sigurnih dokaza da su Liburni koristili za stanovanje i okrugle kamene kuće (bunje) s loptastim kamenim svodom i krovom, kakve su se do danas sačuvale na našoj obali. Neki stručnjaci smatraju da potječu još od mlađeg kamenog doba i da su Iliri također u njima stanovali, što se još ne može sasvim sigurno ustanoviti, ali je moguće da su ih ponegdje koristili. U Ninu također nema traga takvih nastambi.

Pa kako onda znamo da je Nin bio liburnsko naselje, pogotovo tako istaknuto naselje? U prvom redu nam je dokaz ogromna površina zemljišta s liburnskim grobovima, zatim veliki broj otkrivenih grobova i bogat kulturni materijal nađen u njima. Na području naselja češće su se nalazili razni ostaci ilirske kulture, pa iako se nisu izvodila sustavna istraživanja, moglo se naslućivati. U 1968. god. probnim istraživanjem površine od oko 80 m² na četiri položaja po otočiću, i to na položaju rimskog hrama, oko starohrvatske crkvice sv. Križa i oko crkvice sv. Ambroza, otkriveni su kulturni slojevi i jasni ostaci liburnskog naselja. Ukupni kulturni slojevi u Ninu od početka ilirskog naselja do danas imaju oko 1,80 do 4 m debljine. Od toga liburnski ostaci željeznog doba zauzimaju debljinu oko 40 do preko 150 cm, a ostalih oko 140 do 200 cm debljine pripada mlađim razdobljima. Najdeblji i najbogatiji liburnski kulturni ostaci našli su se na položaju kasnijeg rimskog hrama, gdje imaju debljinu preko 150 cm. Najniži dio leži danas ispod površine stajaće vode, što približno odgovara razini mora. Liburnski ostaci na tome mjestu dijele se na šest slojeva i tri vremenske faze, što odgovara i trima građevinskim fazama naselja, jer ih dijeli paljevina i dva poda kuća od pečene zemlje. To prema uslojavanju ili stratigrafiji ne odražava čitav razvoj liburnskog Nina, kao što pokazuju predmeti iz grobova, što nije čudno, jer su se slojevi nastavljali i miješali, pa se njihov razvoj, ako nema nepokretnih objekata (kuće, podovi, ognjišta, paljevina i sl.), često može pratiti samo po predmetima koje sadrže. A sve je to vezano i uz debljinu i količinu kulturnih ostataka. Podovi nisu u cjelini otkriveni, jer se istraživala mala površina, niti su otkriveni zidovi, pa nisu poznati ni cijeli tlocrti kuća. Zasad je svakako važno i jasno da oni postoje.

Time smo ujedno doznali da je najgušće bio naseljen zapadni dio naselja, upravo isti dio na kojem je kasnije izgrađen rimski hram i koji je postao središte Nina u rimsko doba. Prema rimskim urbanističkim propisima središte grada nije trebalo biti na tome mjestu, pa se opravdano misli da je njegov smještaj vezan uz ranije središte naselja na istom položaju, pa su i u tome preuzeti stariji liburnski običaji.[29] Osim toga, iako nismo izveli probna istraživanja na cijelom otočiću,

[29] M. Suić, Autohtoni elementi u urbanizmu antičkih gradova našeg primorja, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja III, Sarajevo 1965.

možemo sa sigurnošću pretpostaviti da je bila nastanjena cijela njegova površina, pa zato Nin ide u red najvećih i najprostranijih liburnskih, kao i ilirskih naselja.

Obredi i vjerovanja

Sahranjivanje mrtvih u Ninu obavljalo se slično kao na ostalim ilirskim područjima.[30] Groblja su se nalazila, rekli smo, izvan naselja s jugozapadne i sjeveroistočne strane. To su zajednička groblja na ravnu zemljištu. Grobovi se dosad ne mogu dijeliti vremenski prema položaju, udaljenosti od naselja ili različitoj dubini ukopa. Po dosadašnjim podacima vidi se da se sahranjivanje vršilo na cijelom prostoru oko naselja od početka željeznog doba do 6. st. naše ere ili do doseljenja Hrvata, odnosno zajedno se nalaze liburnski grobovi prije rimskog osvajanja, miješani s grobovima iz rimskog doba, koji se potpuno razlikuju. Jedino izgleda da su s jugozapadne strane naselja češći grobovi iz rimskog doba. To donekle govori da je Nin naseljavao isti liburnski narod koji u rimsko doba nije potpuno prekinuo sa starom kulturom. Osim toga opaža se grupiranje grobova iz pojedinih razdoblja na užem položaju.

Željezno doba u Ninu najbolje poznamo po grobnim nalazima, jer su groblja, iako samo manjim dijelom, najbolje istražena. Takva groblja na ravnu zemljištu nalazila su se uglavnom uz svako liburnsko gradinsko naselje, uvijek izvan naselja i uza nj, odnosno podno gradina. Osim ninskog groblja šire se istraživalo groblje u Podgrađu (liburnsko naselje Asseria) kod Benkovca, ali rezultati nisu nikada objelodanjeni.[31]

Nije dosad sigurno poznato da li su ninski Liburni pokapali svoje pokojnike i u humcima, što je čest običaj u Ilira, pa i na čitavu liburnskom području. Pretežno su to polukuglaste gomile kamenja nabacana iznad jednog ili više grobova, ili se u njima naknadno pokapalo duže vrijeme. Ponekad su obrubljene niskim zidom. Katkad s kamenjem imaju veću ili manju primjesu zemlje. Ne nalaze se uz naselja, nego podalje, obično na povišenu zemljištu — uzvisinama, po kršu, kosama i visoravnima, razasute posvuda, ali ne na previsokim položajima niti po poljima. Ako su većih razmjera, gomile su najčešće osamljene, nalaze se po jedna na većem prostoru. Ako su manje, osobito vrlo male, često

[30] Opći prikaz pokapanja pokojnika u Liburna vidi u: Š. Batović, Pokapanje mrtvaca kod Liburna, Zadarska revija 1, 1962; isti, Archaeol. iugosl. VI, 1965, a u samom Ninu: Š. Batović, Arheološka iskapanja u Ninu, Ljetopis JAZU 63, 1959; isti, Nin u prapovijesti, Nin, 1968.

[31] Za objelodanjene pojedine poznate nalaze vidi: Š. Batović, Plattenfibeln aus Kroatien (Hrvatska), Germania 36, 3/4, Berlin 1958; isti, Predmeti osobitih oblika s područja Liburna, Radovi Instituta JAZU u Zadru IV—V, 1959; VI—VII, 1960; isti, Arch. iugosl. VI, 1965; P. Reinecke, Antremont und Gundestrup, Prähist. Zeit. XXXIV/V Band 1949/50, erste Hälfte, Berlin 1950, str. 365, 370, T. 20, sl. 1; E. Galli, Fibule argentee liburniche nel Museo di Zara, Bull pal. ital. N. S. IV, 1940.

se na okupu nalazi po više njih, po nekoliko jedna do druge ili u blizini. Općenito im je promjer od oko 3 do 30 m, a visina od oko 50 cm do 6 m, a ponekad i više. Na području Ravnih kotara, u najplodnijem dijelu sjeverne Dalmacije, osobito u okolini Smilčića, Kašića, Nina i Privlake, izuzetno posred plodna polja u nizinama nalaze se veliki grobni zemljani humci, koji idu u red najvećih takvih objekata na ovom području. Nalaze se pojedinačno na širem prostoru. U nekima od njih, kao u Smilčiću, našli su se liburnski grobovi.

Kameni grobni humci prostiru se uokolo Nina, ali na većoj udaljenosti. Najbliži su na području Ninskih Stanova, Zatona, Vrsi i otoka Vira, oko 2,5 do 5 km. Dok se ne istraži okolica Nina i njezin odnos prema Ninu nije moguće ustanoviti da li su neki od tih kamenih humaka pripadali Ninjanima ili nekim drugim naseljima. Za područje Vrsi i Vira uglavnom je jasno da nisu pripadali Ninu, jer su previše udaljeni, a na njihovu području nalaze se gradinska naselja, kojima su vjerojatno pripadali ti humci. Jedino mogu doći u obzir humci na području Stanova i Zatona, osobito Stanova, jer je Nin njima danas najbliže poznato naselje, a ima primjera da su humci ponegdje udaljeni i do 4 ili 5 km od naselja. Osim toga humci na području Stanova smješteni su na produžetku iste kose (bore) uz koju je smješten i Nin, a to je do danas uže ninsko područje i sve do nedavno zaselak Nina. Uz obalu sjeverozapadno od Zatona spomenuli smo manje liburnsko naselje, koje je bilo najbliže humcima u Zatonu, pa su vjerojatno bili povezani, osim ako je to naselje zajedno s humcima bilo sastavni dio Nina. Prema tome vjerojatno je da su neki od kamenih grobnih humaka pripadali Ninu, odnosno da su se pojedini Ninjani pokapali u humcima, ali to još nije sasvim sigurno.

Zemljani humci u blizini Nina čine posebnu pojavu. Nekoliko njih se nalazi u neposrednoj blizini, s jugoistočne strane Nina na udaljenosti od oko 500 do 1500 m, a neki i do 4,5 km i poput polukruga opkoljuju Nin, poredani na različitoj udaljenosti. To su sve humci velikih razmjera. Dosad se istraživao samo jedan od njih, zvan Materiza. Ipak još nije jasno da li su ti humci, ili neki od njih, služili za sahranjivanje pokojnika i bili grobni humci ili su imali neku drugu namjenu. Humak Materiza sagrađen je od zemlje, samo je na dnu imao malu gomilu kamenja. Međutim, u njemu se grobovi nisu našli. Nađeno je samo ponešto ulomaka ilirske keramike, ugljena i nekoliko kremenih predmeta, razbacanih u zemlji. Prema tome nema sigurnih dokaza da je to grobni humak, osim ako je služio samo kao grobni spomen (kenotaf) za nekog pokojnika sahranjena negdje drugdje, u daljini. Takvih slučajeva ima da su pojedini humci prazni, bez groba. Možda je taj humak služio za održavanje obreda u čast pokojnika, što je također poznato na ilirskom području. U tom slučaju u humku se ne nalaze grobovi nego razbijeno posuđe, kao i drugi predmeti, što je preostatak posmrtnih obreda. U humku Materiza ni to se ne može sa sigurnošću

dokazati, pa možemo samo pretpostaviti da je mogao služiti u pogrebne svrhe, ali je mogao imati i neke druge obredne namjene. Oko tog humka našlo se starohrvatsko groblje iz 8. st., što označava da se predaja o njegovoj obrednoj namjeni, kao i drugih sličnih mjesta u prošlosti, sačuvala do srednjeg vijeka. Takav je i drugi liburnski humak, jugozapadno od Materize, između Nina i Zatona, na kojem je sačuvana starohrvatska crkvica sv. Nikole s kraja 11. st. Oko tog humka nalazili su se, izgleda, ilirski grobovi, pa je vjerojatno da je i on bio povezan s pogrebnim obredima, ali se o tome bez istraživanja ne može sigurnije zaključivati. Moguće je da su predstavljali dio šireg obrambenog sustava, kao izvidnice na niskom okolnom području. Zato se može reći da još nije sasvim jasno da li su zemljani humci u Ninu služili za pokapanje pokojnika, ili samo za posmrtne obrede ili u neke druge svrhe.

Na području Liburna dosad se nije mogla ustanoviti neka vremenska razlika između sahranjivanja pokojnika u ravnim grobljima i u humcima. Prema istraženim ili uopće poznatim primjerima, čini se, oba načina pokapanja upotrebljavala su se uporedo, kroz cijelo željezno doba. Nije poznato koji su uzroci da se istovremeno javljaju oba načina zajedno i uporedo, pa i u pojedinim naseljima. Isto tako nije jasno da li su humci predstavljali samo pojedinačne ili obiteljske grobove, ili su se u pojedinim velikim humcima pokapali samo pojedini istaknuti članovi roda, slično kneževskim grobovima na Glasincu u istočnoj Bosni. Možda su skupine manjih humaka bile obiteljsko groblje, ili groblje jednog cijelog roda. Isto tako nije poznato da li je pokapanje u humke bilo ovisno o privrednom stanju i društvenom položaju pokojnika, kao što nije jasno zašto i s čime su vezane takve razlike u pokapanju jednog istog naroda. Sve to još treba istražiti.

Liburni u Ninu, kao i na ostalom području, pokapali su pokojnike za cijelo vrijeme željeznog doba u zgrčenu položaju, položene na bok. Takav način pokapanja veoma je star običaj, još od mlađeg kamenog doba, kako pokazuju nalazi u Smilčiću. Međutim, on se iznimno sačuvao u Liburniji sve do rimske vladavine. Takav način pokapanja raširen je u to vrijeme na cijelom obalnom pojasu Jadrana, naročito u srednjoj Dalmaciji, u Picenumu i južnoj Italiji, pretežno pod utjecajem Liburna, ali i zajedničkih predaja i prošlosti. Ipak su jedino Liburni, a čini se i srednja Dalmacija, zadržali isključivo isti običaj sahranjivanja.

Pri kraju željeznog doba, pod helenističkim utjecajem, od 4. do 1. st. prije n. e. u ponekim nalazištima javljaju se pojedinačni primjeri grobova od isklesanih kamenih ploča s ispruženim pokojnicima položenima na leđa. Na liburnskom području takvi su grobovi nađeni jedino u Nadinu, a češći su u srednjoj i južnoj Dalmaciji, kao posljedica grčkih kolonija na tome području.

Posebnu pojavu čine dječji kosturi, izgleda samo novorođenčadi, sahranjeni u zemljanim posudama, a dosad su se našli jedino u Ninu.

Zgrčeni pokojnici pokapali su se u grobove u obliku škrinja od neobrađenih kamenih ploča ili izravno u zemlju bez škrinje. Škrinje su se sastojale obično od četiri okomito postavljene ploče i pete kao poklopca. Takvi su grobovi dugi oko 1 m i široki 0,6 m. Nije moguće reći da li su se pokojnici, bez kamenih grobova, pokapali u drvenim škrinjama, jer nema nikakvih tragova.

Orijentacija grobova je različita, određene pravilnosti nema. Nisu se mogle ustanoviti ni stratigrafske razlike u pokapanju, iako se grobovi nalaze na različitoj dubini (oko 50—100 cm); oni su iz raznih razdoblja. U svaki grob pokapao se obično po jedan pokojnik. Ima primjera i po dva pokopa u jednom grobu, ili se prijašnji pokojnik izbacivao i pokapao novi.

Ostala grobna arhitektura gotovo je nepoznata. Oko nekih grobova našao se naknadno podignut krug od okomito položenih ploča, promjera oko 2,5 m, a oko groba nasip žala, sasvim slično krugovima oko grobnih humaka, pa im je vjerojatno i slično značenje. Nisu se našli nadgrobni znaci ili spomenici osim možda spomenutog kruga, iako je moguće da su postojali i drugi oblici, jer se nalaze u nekim krajevima, kao na području Picenuma, Veneta ili Histra u Istri. U rimsko se doba jedino na području Liburna izrađivao poseban oblik jednodjelnog kamenog nadgrobnog spomenika, valjkasta oblika sa stožastim gornjim dijelom (nazvan liburnski cipus) koji podsjeća na okrugle kamene kuće. Simbolika mu je svakako predrimska, domaća, samo se izražavala drugim sredstvima. Vjerojatno se može izjednačiti i dovesti u vezu s grobnim humcima, jer su im oblici slični, a humci su označavali ne samo grob — zagrobnu kuću pokojnika nego i nadgrobni znak — spomenik. Grobna polja ili obiteljske, a možda i rodovske grobove nije se moglo odvojiti, kao što je to uobičajeno u Istri. Time nije moguće pratiti ni pojedine oblike društvenih odnosa. Isto tako nije se moglo naći značajnijih ostataka pogrebnih obreda, kojih je svakako bilo, ali se nisu sačuvali. Oko grobova nalazi se dosta ulomaka zemljanih posuda, koje bi mogle biti tragovi takvih obreda, jer je poznato da su se u obredima uz ostalo koristile i posude.

Zajedno s pokojnikom pokapali su se i razni predmeti koje je nosio na sebi, njegov lični pribor, ukras, oprema, kao oruđe, oružje i sl. Međutim, pojedini predmeti su se posebno prilagali uz pokojnika u grob, kao zemljane posude, katkad s hranom, pićem, ponekad oruđe i oružje i dr., u vezi s raznim oblicima vjerovanja u zagrobni život. Liburni su se ponešto u tome razlikovali od drugih Ilira, jer su pojedina područja ili kulturne skupine, prema razlikama u vjerovanjima i običajima, imala i pojedine posebnosti. Tako je u Ilira gotovo opći običaj stavljanja posuda u grobove, a Liburni su ih stavljali sasvim izuzetno. U Ninu se u grobovima našlo samo nekoliko posuda, i to uglavnom

uvoznih iz Grčke ili Apulije. Isto tako u nekim krajevima je čest običaj prilaganja oruđa i oružja uz pokojnika, što je također sasvim rijetko u Liburna. Zato se nameće pitanje da li su i takvi rijetki primjerci posuda, oružja ili oruđa u grobovima u Ninu pokopani sasvim slučajno, ili su za to postojali posebni razlozi. Sasvim je vjerojatno da su pokojnici, kojima su pripadali ti predmeti, imali neki poseban položaj u društvu. U liburnskim grobovima kroz cijelo željezno doba nalaze se pretežno i redovno ukrasni predmeti, izgleda uglavnom oni predmeti koje je pokojnik za života nosio na sebi ili sa sobom, pa je s njima i pokopan. U grobovima se nalazi različit broj predmeta, izgleda prema vremenu postanka groba i života pokojnika, prema njegovu društvenom položaju ili gospodarskim prilikama. Tako npr. u grobovima novorođenčadi u glinenim posudama uopće nije bilo priloga. Neki grobovi sadrže samo pojedinačne predmete, a neki veoma mnogo raznih predmeta. Rijetki su grobovi, osim spomenutih dječjih, koji su bez ikakvih priloga.

Pri tome se mogu uočiti i neke opće pojave. Iz početka razvoja naselja u Ninu grobovi su malobrojni i nisu naročito bogati, što označava da je živio još mali broj stanovništva, u skromnim prilikama. Iz vremena stabilizacije i prevlasti na Jadranu, osobito od 9/8. do 5. st., grobovi su najbrojniji i pretežno veoma bogati. Samo poneki grobovi sadrže manji broj predmeta, ali jednakih svojstava, osim pojedinih grobova s pokojim uvoznim predmetima. To je svakako vrijeme najvećeg razvoja i procvata, kao i uopće blagostanja Liburna. Najveće razlike nastaju od 4. do 1. st., što je u skladu s propadanjem privrede i liburnske moći na Jadranu. Općim osiromašenjem, te društvenim i gospodarskim razlikama, grobovi su tada ili vrlo siromašni, s malim brojem uglavnom domaćih predmeta, ili su veoma bogati, s mnogo predmeta, često dragocjenosti, od srebra, a ponekad i zlata, što su pretežno uvezeni ili izrađeni pod stranim utjecajima i modi helenističkog svijeta.[32]

Među ukrasnim predmetima u grobovima najčešće su različite spone (fibule), a dosta su česte i ukrasne igle, ogrlice, narukvice, naušnice, razni privjesci, aplike itd. Upotrebni predmeti su rijetki, a nalaze se pojasi, češljevi, noževi za brijanje (brijači), kalemovi, šivaće igle, hvataljke i posude. Od oružja se samo rijetko nalaze mačevi. Poneki predmeti imaju simbolično, obredno ili magijsko značenje, a mnogi odražavaju umjetnička svojstva.

Ostali oblici obreda i vjerovanja veoma su slabo poznati. Poznato je da Iliri nisu imali izgrađena svetišta niti su božanstva prikazivali u ljudskom liku. To je još dosta nizak stupanj obožavanja prirodnih

[32] Pretežan broj takvih stranih predmeta i utjecaja vidi obrađen u radovima: Š. Batović, Predmeti osobitih oblika s područja Liburna, Radovi Instituta JAZU u Zadru IV—V, 1959; VI—VII, 1960; isti, Plattenfibeln aus Kroatien, Germania 36, 3/4, 1958; isti, Arch. iugosl. VI, 1965.

sila i pojava, kao sunca, mjeseca, vode, šume, stoke, plodnosti, rađanja i sl. Zato su vjerske obrede održavali u prirodi. Tek pod utjecajem Grka i susjednih naroda poprimaju postepeno ljudske prikaze božanstava, ali su obredna mjesta ostala u prirodi na otvorenu prostoru. Najviše su u tome napredovali Histri, koji su u svom glavnom gradu Nezakciju istočno od Pule imali božanstva, a izgleda i svetište u obliku ljudskih kamenih likova već od 6. st. prije n. e.[33] Ipak Iliri, kao ni Liburni, sve do kraja prapovijesti nisu dostigli razvijenije vjerske oblike Grka ili Rimljana, niti su u potpunosti proveli prikazivanje božanstava u ljudskom obliku. U nekim vidovima to će postići tek u rimsko doba, ali će pretežno izgubiti posebnosti.

U Ninu i u cijeloj Liburniji ima tragova takva razvoja. Nađeno je više primjeraka malih stiliziranih brončanih ženskih likova koji imaju trokutasto prikazano tijelo, a glavu polumjesečastu. Ruke su pretežno u obliku šiljaka, a ponekad su umjesto njih prikazane ptice. Katkad posred tijela imaju bradavicu, što označava dojke. Datiraju se uglavnom u 6. st. To je najranija vrsta ljudskih likova na ovom području, a bila je raširena još samo na području Japoda, vjerojatno pod liburnskim utjecajem. Više ili manje slične figure raširene su u pojedinim krajevima na Sredozemnom moru. Označuju božicu plodnosti, rađanja, razmnožavanja. S obzirom da se i na našim likovima ističu dojke, kao znak plodnosti, kao i ptice (golubice), također povezane s tom božicom, moguće je da su istu namjenu imale i ove liburnske figurice. Nešto kasnije pod helenističkim utjecajem, od 4. do 1. st., nalaze se u Liburna, a i u Ninu, više privjesaka, spona ili broševa na kojima su prikazani ženski likovi, samo mnogo stvarnije nego prije, a stilski i oblikovno veoma slični grčkoj božici ljepote Afroditi. Moguće je da i oni predočuju isto božanstvo, samo su drukčije prikazani.[34] Još očitiji dokaz postojanja domaće liburnske božice plodnosti s posebnim svojstvima dokazuje kip u obliku rimske božice Venere iz rimskog doba, nađen sa zapadne strane ninske luke, gdje je otkriveno nekoliko njoj posvećenih natpisa, vjerojatno u okviru jednog svetišta. Uz rimsko ime ona se u natpisima naziva i Anzotica, što je domaći naziv za tu božicu. Kao jedinstven primjer uz nju je u smanjenu obliku prikazan Prijap, bog plodnosti, odnosno muški simbol plodnosti. Ta božanstva svakako su predaja i odraz starijih predrimskih vjerskih shvaćanja domaćeg življa, donekle različitih od rimskih, samo su poprimili oblik rimskih božanstava sa sličnim značenjem. Potrebno se ovdje podsjetiti da su Liburni, kako pokazuju natpisi iz rimskog doba, poštovali većinom ženska božanstva (pored Anzotike, npr. Latra, Ica, Iria itd.), koja su, pretpostavlja se, bila varijante ograničene na uže

[33] Cjelovit prikaz vidi u: J. Mladin, Umjetnički spomenici prahistorijskog Nezakcija, Pula 1964.

[34] O tome vidi radove spotmenute u bilj. 31.

teritorijalne zajednice, a što treba povezati s vijestima o izuzetnu položaju žena u Liburna, tragovima matrijarhata s korjenima još iz mlađeg kamenog doba.[35]

Među liburnskim ostacima česti su sunčani znakovi koji se javljaju u obliku kružnih aplika s upisanim križem od olova, zatim brončanim kopčama za pojas istog oblika, u motivu svastike (četverokuke, križ s kukama) urezanu na brončanim predmetima, kao dvodjelnim sponama ili prsnom nakitu (pektoralima) u obliku lađe. Svastika se nalazi kao ukrasni motiv na uvezenim posudama s geometrijskim slikanim ukrasom iz Apulije. Svi su ti predmeti vjerojatno dokaz poštovanja b o ž a n s t v a s u n c a. Pektorali se nalaze u dva oblika. Jedan se sastoji od dvije velike pravokutne ploče spojene s lancima, koje završavaju ptičjim glavama (labuda). Na donjoj ploči vise razni privjesci. Ploče su obično ukrašene urezanim geometrijskim motivima cik-cak vrpci, trokuta, meandra ili dvokuka i sl. Takvi se pektorali nalaze, osim u Liburniji, jedino još u Picenumu u Italiji, gdje su nastali pod liburnskim utjecajem. Datiraju se u 7. st. Drugi oblik mnogo je češći, ali to su mali predmeti većinom od jantara i ponekad od bronce, po obliku slični jednoj od ploča prvog oblika, samo su plastičniji. Nalaze se obično u grobu po dva zajedno s dvjema pravokutnim pločicama s kojima su se povezivali. Datiraju se u vrijeme najjačeg razvoja liburnske kulture od 8. do 5. st. U Picenumu se nalaze također slični predmeti, ali umjesto ptičjih imaju ovnovske glave, pa čine posebnost svakog područja. Takvi predmeti vezuju se uz legendu o sunčanoj lađi kojom se vozi božanstvo sunca, a kojega simboliziraju ptice (labud), pa je vjerojatno da su i naši predmeti odraz obožavanja sunca. U krajevima udaljenim od mora, osobito na području Japoda, nalaze se slični predmeti, ali oni umjesto ptica imaju konjske glave, što se, za razliku od primorskih zemalja, opet smatra kao simbol sunčanih kola kojima putuje božanstvo sunca, kao grčki bog Apolon. Moguće je da su i veliki zemljani humci uokolo Nina imali neko značenje u vezi s poštivanjem božanstva sunca, odnosno možda su se na njima održavali obredi u čast suncu. Slično značenje mogao je imati humak koji se ponekad nalazi na gradinama, osobito često na području Dalmata u srednjoj Dalmaciji i jugozapadnoj Bosni, jer je njegova namjena u obredima najvjerojatnija. Da li se i središnji prazan prostor na gradinama upotrebljavao u slične svrhe, ne znamo, ali je moguće, jer je poštivanje sunca vezano uz povišene i istaknute položaje, a odrazi tih obreda sačuvali su se do ranog srednjeg vijeka.

Svastika je veoma stari motiv i javlja se od mlađeg kamenog doba do danas u našoj narodnoj kulturi. Osnovno joj je značenje simbolika sunca ili sunčanog božanstva plodnosti. Oblik križa na aplikama ili kopčama za pojas ima isto značenje, samo nema kuka. Bez sumnje se

[35] Usp. M. Suić, Nin u antici, Nin, 1968, str. 39 i d., kao i prilog u ovom zborniku.

svastika ili njezino značenje javlja i u raznim drugim varijantama. Oblik motiva prekinutog meandra samo je polovina svastike (dvokuke) te je vjerojatno, bar svojim postankom, vezan uz taj simbol. Takvu vezu sa svastikom najvjerojatnije su imale i spiralne spone ili privjesci, koji su jedan od najčešćih i osnovnih kulturnih oblika na području Ilira. Oblik spiralnih spona (fibula) sa četiri diska samo je inačica svastike sa zaobljenim kukama. One su svojstvene posebno za liburnsku kulturu, kao i za južnu Italiju, pod utjecajem Ilira, u prvom redu Liburna. Spiralnonaočaraste spone i privjesci polovina su oblika svastike. Međutim, teško je ustanoviti da li su svi takvi predmeti i motivi pored ukrasne i praktične namjene imali i neku simboliku i služili u obredima sunčanog božanstva, ili ga bar simbolizirali, ali je to moguće. Motiv svastike vezivao se i uz pogrebne obrede u vezi s kultom pokojnika, u kojem vidu je taj motiv, u obliku križa, preuzelo kasnije kršćanstvo, ali ne možemo ustanoviti da li su takvu svrhu imali neki od spomenutih predmeta iz Nina i s područja Liburna uopće. Takvo značenje praktični predmeti, kao spone i privjesci, vjerojatno nisu imali.

U Ninu, osim božice Anzotike-Venere, ima više podataka iz rimskog doba s odrazom ranijih liburnskih vjerskih i obrednih oblika i shvaćanja. Tako je kult Silvana, iako mu nije poznato domaće ime, sačuvao također uglavnom domaći predrimski sadržaj kao božanstvo sunca, pašnjaka, stočarstva, pastira, stoke i plodnosti zemlje. To je veoma rašireno ilirsko božanstvo, osobito u Dalmata.

Sve to odražava oblike privrede i izvore liburnskih vjerovanja. U osnovi oni su se temeljili na stočarstvu i zemljoradnji. Međutim, na kraju prapovijesti liburnska vjera tek je počela napuštati simbolične predodžbe.

Privreda i način života

Problemi privrede i način života Ninjana u željezno doba još su slabo poznati i istraženi. Još nisu ispitani prehrana, životinjske kosti, razni materijali, način proizvodnje i drugo.

Glavne privredne grane bile su: zemljoradnja, stočarstvo, ribolov, pomorstvo, brodarstvo, trgovina i zanatstvo. Nije moguće reći koja je od njih bila najvažnija, jer još ne znamo što se sve u Ninu proizvodilo, a što se dobivalo iz drugih liburnskih središta. Izravnih i stvarnih dokaza o proizvodnji, osim samih proizvoda, gotovo nema. S obzirom na tadašnji tip u velikoj mjeri autarhične privrede, razvijene kućne radinosti i niskog stupnja proizvodnih snaga i sredstava, veliki dio životnih dobara proizvodio se, bez sumnje, u samom naselju. Tako su domaći predmeti od pečene zemlje, osobito posuđe, vjerojatno pripadali u kućnu radinost, iako je moguće da su se proizvodili u pojedinim središtima za potrebe šireg područja, jer na velikom području sjeverne Dalmacije imaju potpuno jednaka svojstva. Ponešto se razlikuje tek

keramika na južnom dijelu liburnskog područja, u Bribiru. O proizvodnji i preradi metala također nema izravnih dokaza. U Radovinu su se našli kalupi za lijevanje sjekira i aplika, pa nije jasno da li je Radovin opskrbljivao širu okolicu, pa i Nin, nekim proizvodima, ili su se izrađivali i u Ninu, ali se dokazi nisu našli. Možda bi nešto mogli zaključiti i po nalazima iz rimskog doba, iz kojeg se u Ninu našlo više kamenih kalupa za lijevanje metalnog ukrasa, pa je moguće da je prerada metala bila poznata i prije.

Stočarstvo potvrđuju ostaci životinjskih kostiju, pretežno od ovce ili koze i goveda. Zemljoradnju potvrđuje plodno područje, a izravno jedino ručni žrvnjevi. Ostataka riba nije se našlo, ali se nalazi dosta školjaka, osobito vrste Cardium, Pectunculus, Mytilus i Spondylus, koje i danas obilno žive u ninskoj luci i zaljevu. Pomorstvo i brodarstvo poznato nam je pretežno iz antičkih pisanih izvora, koji govore o brzim liburnskim lađama, o Liburnima kao gusarima, o njihovoj prevlasti na moru i Jadranu, ili sukobima s Grcima ili učešću liburnskih brodova u rimskim građanskim ratovima. Vjerojatno su liburnske lađe prikazane na nadgrobnim spomenicima (stelama) iz Picenuma, na kojima se jasno uočavaju pomorske bitke, a znamo da su Liburni dugo gospodarili tim područjem srednje Italije i bili tamo prisutni. Osim toga su u staroj luci spomenutog liburnskog naselja sjeverozapadno od Zatona nađeni znatni dijelovi liburnskog broda, koji se po tehnici gradnje razlikuje od rimskih brodova.[36] Zato i u Ninu, zbog dobre luke, moramo pretpostaviti značajno mjesto pomorstva i brodarstva. Trgovinu dokazuju sačuvani uvozni predmeti, gotovo s čitava Jadrana, Italije i iz Grčke, kao i s nekih drugih dijelova Mediterana. U Ninu su se našli novci Pharosa (Starigrad na Hvaru), Metaponta i numidski, koji očito govore o vezama s tim područjima. U kolikoj mjeri su u trgovini sudjelovali sami Ninjani, ili druga mjesta, kao i Liburni uopće, ne znamo. Možda su strani materijal dovozili i sami proizvođači. Ne znamo u kolikoj je mjeri bilo razvijeno zanatstvo, i da li je Nin bio jedno od središta bogate proizvodnje metalnih liburnskih predmeta. U svakom slučaju metalni proizvodi pokazuju zajednička svojstva, gotovo bez lokalnih posebnosti, pa je moguće da nije bilo mnogo proizvođačkih mjesta. Nin je zbog svoga značenja vjerojatno bio jedan od njih.

Proizvodi od pečene zemlje (k e r a m i k a) nalaze se pretežno u kulturnim slojevima naselja. Sastoje se pretežno od posuda. U manjem broju nalaze se kalemovi, pršljenovi za otežanje vretena, jednodjelne ogrlice, valjkasta, jajolika i srcolika zrna (perle) za ogrlice. Uz to su otkriveni dijelovi pokretnih ognjišta, cijednjaci, kao i tepsije ili pladnjevi za pečenje. Nalaze se i peke (cripnje), koje su poznate i na ostalim liburnskim nalazištima. Keramika se izrađivala od gline, miješane s usitnjenim kristalnim vapnencem. Oblikovala se rukom bez lončarskog kola. Pekla se na otvorenoj vatri.

[36] Z. Brusić, Istraživanje antičke luke kod Nina, Diadora 4, 1968.

Najčešći su oblici jajolike, loptaste, i stožaste posude, polukuglaste zdjele, razne čaše i dr. Često imaju razvraćen cjevast obod i prstenast vrat. Redovno imaju ravno dno. Često posjeduju ručice raznih oblika, kao prstenaste, jezičaste, potkovaste, sedlaste, rašljaste, dvostruke prstenaste, dugmetaste, bradavičaste. Ponekad su prstenaste ručice profilirane. Nalaze se i poklopci posuda. Tepsije su uobičajena oblika, kakav se sačuvao do danas u pojedinim krajevima naše zemlje. To je ravna ploha velikog promjera, s niskom prema vani zakošenom stijenkom, ponekad s jezičastom ručicom izvučenom na rubu, ukrašena otiskom prsta na rubu i kanalom na dnu po sredini unutrašnje strane. Pokretna ognjišta su po svoj prilici bila, kao i drugdje, kružna s izbušenom vodoravnom pregradom i šiljastim ili valjkastim nogama. Peke su imale jednoličan koničan oblik, jednu ili dvije ručice i više obruča, potpuno isto kao i danas na ovom području, kako se proizvode na otoku Ižu. Posude obično nisu ukrašene. Ipak se nalazi veća količina s ukrasom. Ukras se izvodio urezivanjem, udubljivanjem, ubodima, otiskom prsta, brazdanjem i plastičnim motivima. Bojanje i slikanje nije poznato na domaćoj keramici. Najčešće se nalazi ukras izveden brazdanjem (kanelurama). U manjem broju su brazde zajedno s nizom uboda. Položeni su u uporednim snopovima u okomitom, vodoravnom ili kosom položaju, praveći cik-cak motiv. Ubodi i otisci prsta nalaze se najčešće po rubu oboda, po plastičnim rebrima ili obručima, ili po ručicama posuda. Plastični ukras sastoji se od obruča ili rebrastih motiva, a u mlađem dijelu željeznog doba svojstven je i čest motiv plastične valovnice, koja se javlja najčešće ispod oboda stožastih posuda. Često posude ukrašavaju i bradavičasta izbočenja.

Keramika iz Nina ima ista svojstva kao na ostalim liburnskim nalazištima, osobito u Zadru i Radovinu, gdje se našla u velikim količinama.[37] Uglavnom, nema nikakvih razlika, osim rijetkih pojedinosti, što je uzrok slabe istraženosti u Ninu. Nešto značajnije razlike pokazuje samo Bribir, gdje je keramika ukrašena u većoj mjeri, a osobito je čest motiv brazda s ubodima, mnogo češći nego sjevernije.[38] U Bribiru su rijetke poluloptaste zdjele ili pršljenovi, ogrlice, a česti su probušeni koluti od ulomaka posuda koji su zamjenjivali pršljenove, što je sjevernije obratno. To ne ukazuje na bitne i značajne razlike na cijelom liburnskom području, ali ipak govori bar zasad o dva proizvodna središta — područja koja su bila povezana, ali su imala i neke posebnosti i razlike. Možda je na Bribir ponešto utjecala srednja Dalmacija, jer se on nalazi na južnom rubu Liburnije. U Ninu se našlo i nekoliko

[37] Vidi: Š. Batović, Istraživanje ilirskog naselja u Radovinu, Diadora 4, 1968; isti, Novija istraživanja prapovijesnog Zadra, Radovi Instituta JAZU u Zadru 15, 1968.

[38] Š. Batović, Istraživanje ilirskog naselja u Bribiru 1967. godine, Diadora 4, 1968.

posebnih svojstava na keramici, kakve nisu uobičajene u drugim liburnskim nalazištima, kao jezičaste ručice oblikovane poput lijevka, prstenaste ručice sa zaravnjenim gornjim jezičastim dijelom i sl.

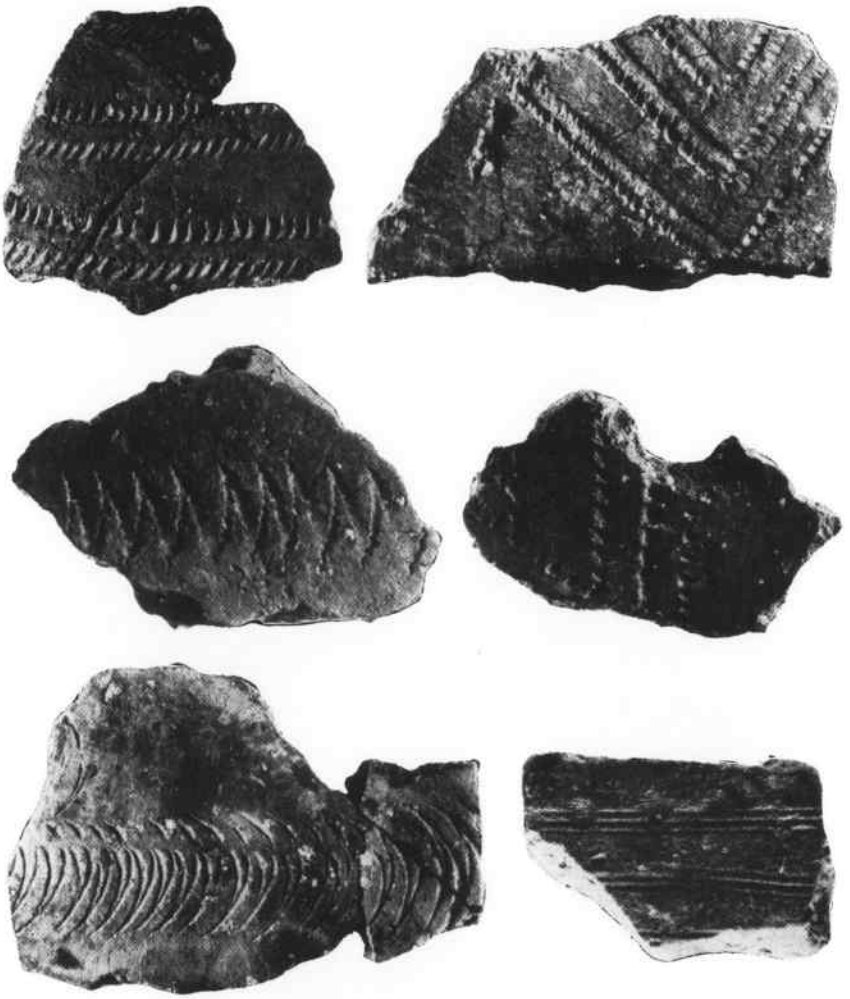
Keramika iz Nina, kao i liburnska keramika općenito, veoma se podudara s onom u srednjoj Dalmaciji, zatim u Picenumu i južnoj Italiji, kao i uz cijeli sjeverni Jadran, na području Veneta i Histra u ranijim fazama, što je posljedica međusobnih veza, utjecaja kulture groblja s urnama na sva ta područja, kao i kasnije jakih liburnskih utjecaja. Značajne su veze i sa zapadnom Bosnom, Hercegovinom, kao i Likom i cijelim japodskim područjem, jer su se i ta područja dodirivala s Liburnima, posredno ili neposredno.

U Ninu se našla i značajna količina uvozne keramike. Pretežno se uvozila apulska keramika sa slikanim geometrijskim ukrasom, izgleda od 8. do 5. st., i to isključivo vrsta koja se proizvodila na području Daunije. Takva se keramika nalazi gotovo na svim liburnskim nalazištima, a na ostalom Jadranu česta je, osim u Apuliji, još na području Histra i Picenuma, dok se južnije od Liburna, kao ni na području Veneta, ne nalazi. U većim količinama uvozila se i grčka keramika iz Atike, najprije s crnim (u 6. st.), a poslije s crvenim slikanim likovnim ukrasom u 5. i 4. st. U zadnjim stoljećima dosta se obilno nalazi helenistička keramika iz Grčke ili Gnathia-tipa iz Apulije od 4. do 1. st. Međutim, dio keramike toga razdoblja pokazuje specifična svojstva, kakva su česta na keramici grčkih kolonija, kao i izvan njih, u srednjoj i južnoj Dalmaciji. U Visu (Issa), a izgleda i na Korčuli, našle su se i peći za pečenje takve keramike, pa je opravdano pomišljati da se ona izrađivala i na našoj obali.

U liburnskim naseljima često se nalaze velike loptaste posude za spremanje hrane (pithoi ili dolia). Našle su se npr. u većem broju u Radovinu, Zadru i Ninu. Bile su smještene u kućama. U nekim od njih u Radovinu našlo se pougljeno žito i ostaci paljevine kuće. U Ninu se u takvim posudama našla ilirska i grčka keramika sa crnim i crvenim likovnim ukrasima, kao i keramika Gnathia-tipa, po čemu se mogu datirati u vrijeme od 6. do 3. ili 2. st. Uvozili su se iz Grčke.

U nekim liburnskim nalazištima, osobito u Zadru i Radovinu, našlo se nedavno i nešto keramike jednake venetskoj na sjevernom Jadranu, u prvom redu stožaste zdjele s visokom nogom, pa bojane posude (situle) i posude ukrašene brončanim pucama, po kojima se može zaključiti da se uvozila i venetska keramika. U Ninu su se također našli pojedini primjerci uvezene venetske keramike, kao poluloptaste zdjele ili tanjuri-plitice, kao i primjerci ukrašeni brončanim pucama. Interesantno je da se južnije venetska keramika nije dosad našla.

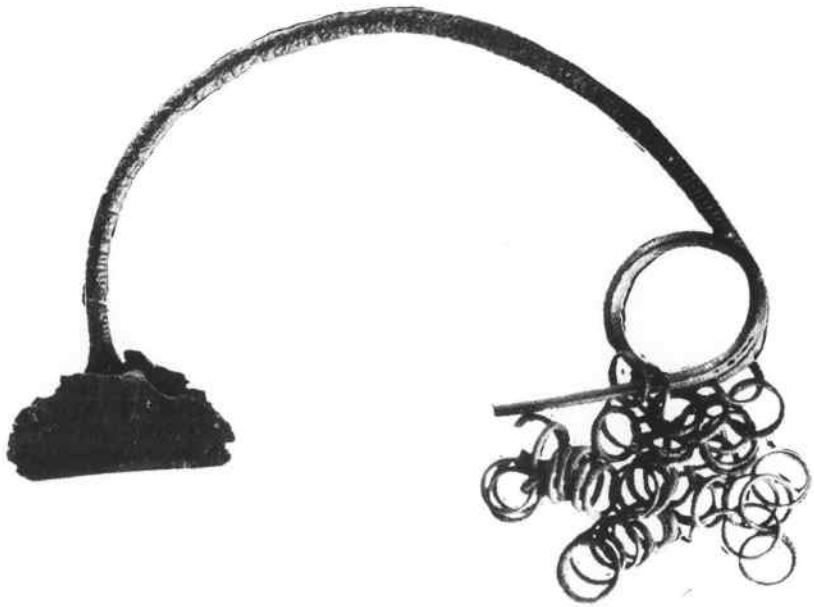
O r u đ e je vrlo slabo poznato, o r u ž j e također. Našli su se samo noževi, mačevi s jezičastim i spiralnim ručicama (8. st.) slični mačevima u alpskom području, odakle vjerojatno potječu. Na ostalom liburnskom području poznate su šuplje sjekire (keltovi) iz 9. st., kao

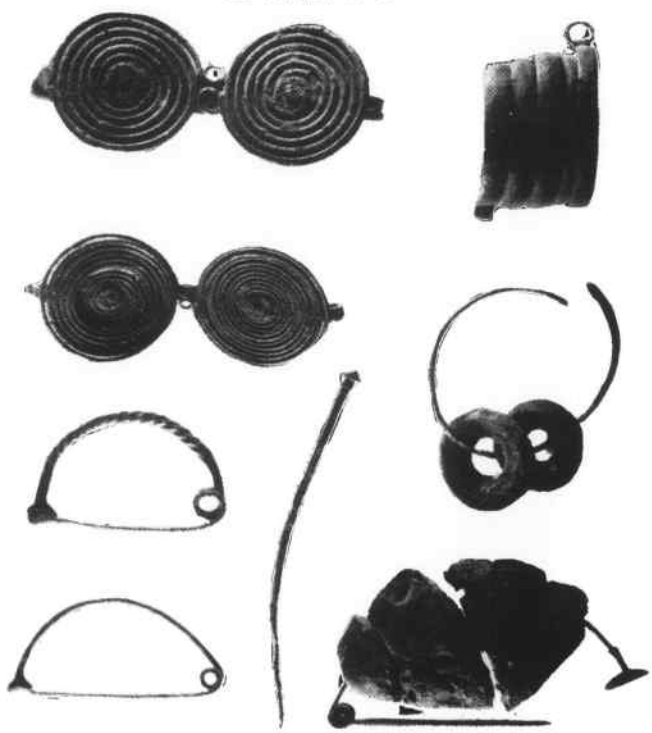
Sl. 1. Ulomci zemljanih posuda iz najstarije faze mlađeg kamenog doba. Ukrašeni su žigosanjem ubodima i školjkama

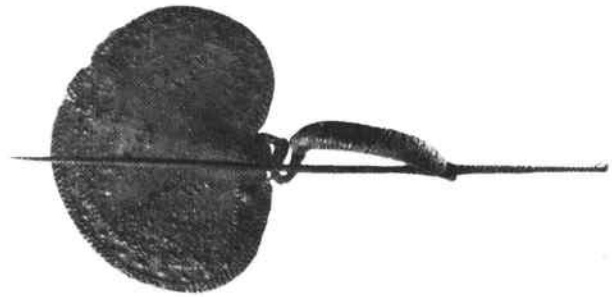
Sl. 2. Liburnske zemljane posude iz željeznog doba

Sl. 3. Liburnska lučna spona (fibula) ukrašena urezanim i iskucanim ukrasom, IX st. pr. n. e.

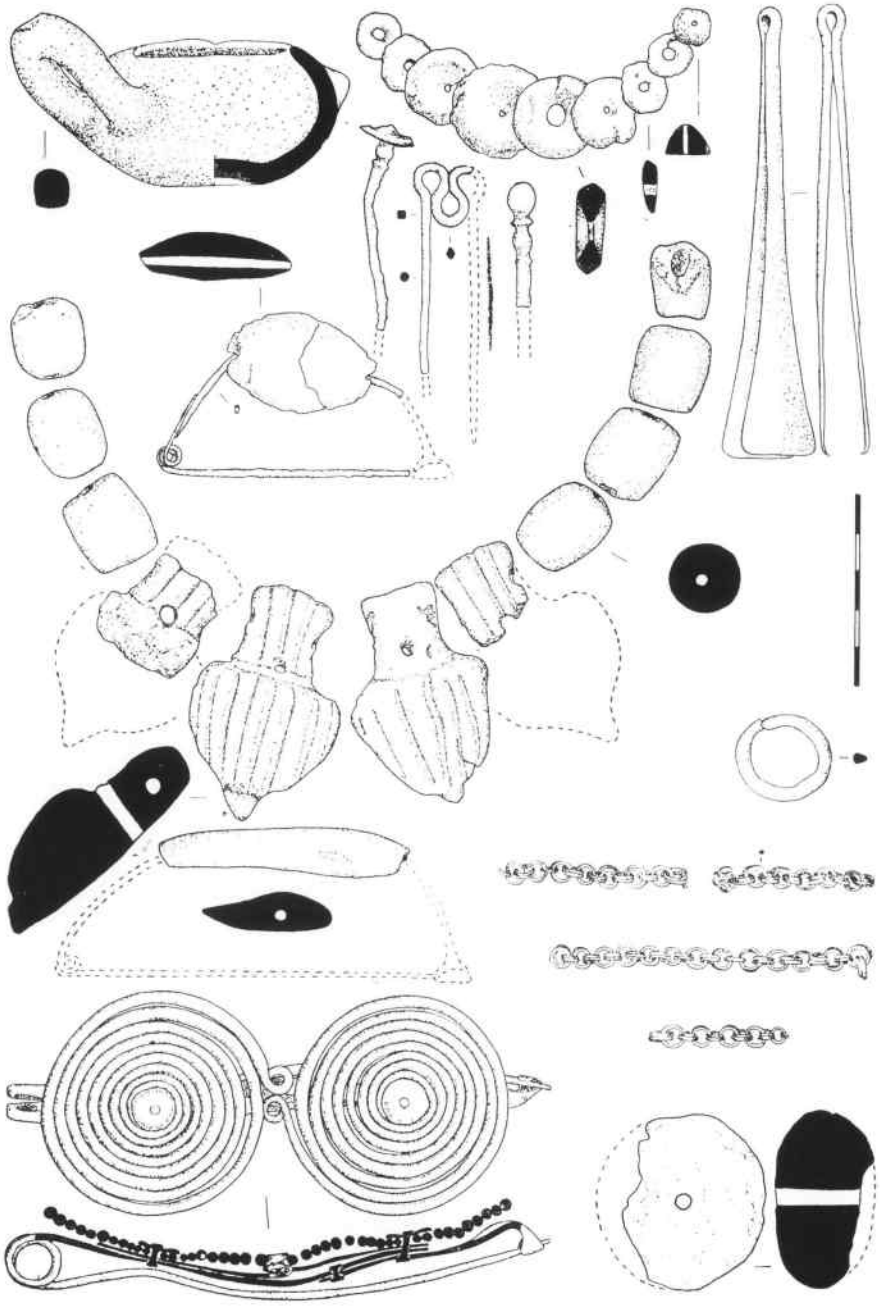
Sl. 4. Prilozi iz liburnskog groba: brončane spiralne spone, lučne spone, lučna spona sa zrnom jantara, spiralna narukvica, narukvica sa dva zrna jantara, ukrasna igla, VIII st. pr. n. e.

Sl. 5. Dvodjelna spona s uvijenim lukom i iglom, s kružnom pločicom na kraju noge ukrašenom iskucanim ukrasom, VIII st. pr. n. e.

Sl. 6. Liburnski brončani mač sa završetkom ručice u obliku zavojnica, VIII st. pr. n. e.
Sl. 7. Liburnski brončani mač s jezičastom ručicom, VIII st. pr. n. e.

Sl. 8. Prilozi iz liburnskog groba: zemljana posuda, niz zrna od jantara, spone sa zrnom jantar na luku, spiralna spona, ogrlica od zemljanih zrna, brončana hvataljka, lančić i alkica, VIII st. pr. n. e.

Sl. 9. Brončani ženski lik, VI st. pr. n. e.
Sl. 10. Brončani lik ratnika s kacigom i okruglim štitom, VI st. pr. n. e.

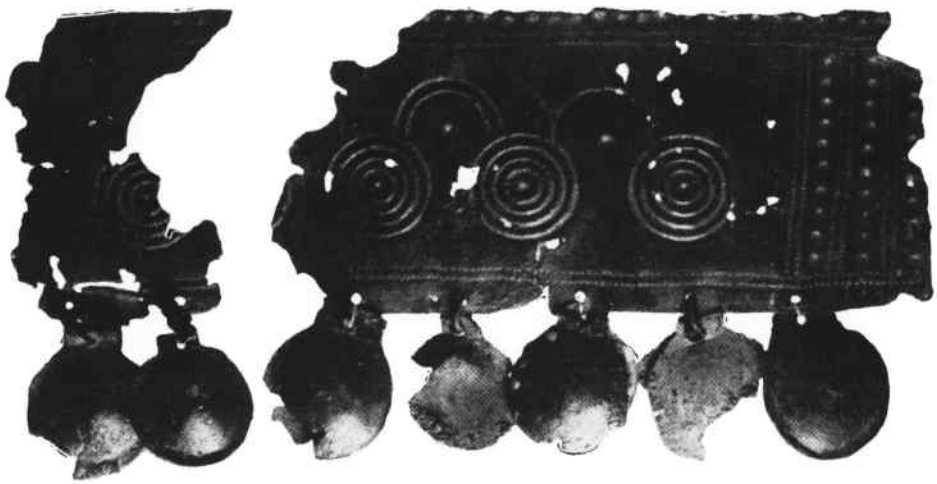
Sl. 11. Zemljana posuda ukrašena crnim likovima i magičnim očima, kraj VI st. pr. n. e.

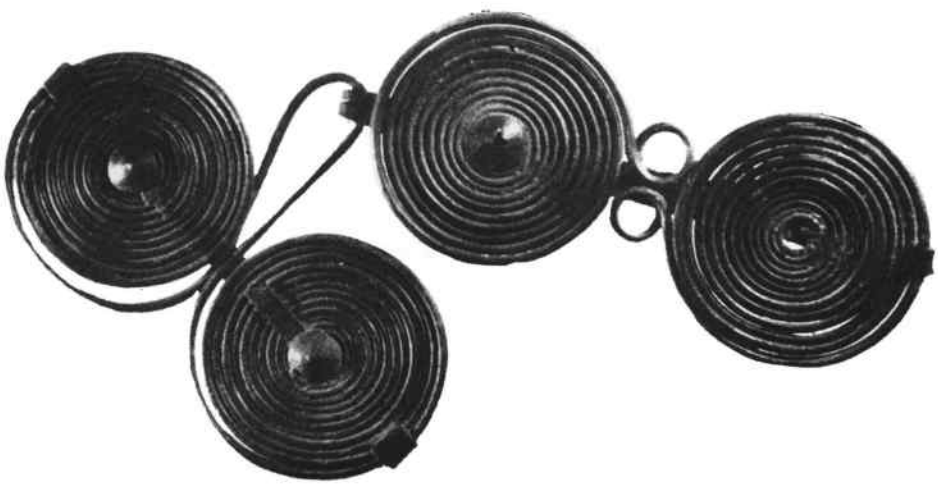
Sl. 12. Zemljana posuda ukrašena slikanim geometrijskim motivima, uvezena iz jugoistočne Italije, VI st. pr. n. e.

Sl. 13. Zemljana posuda ukrašena slikanim geometrijskim motivima, uvezena iz jugoistočne Italije, VII—V st. pr. n. e.

Sl. 14. Brončani dio pojasa s iskucanim ukrasom, V st. pr. n. e.

Sl. 15. Liburnska brončana spiralna spona s privjeskom, V st. pr. n. e.

Sl. 16. Srebrna pločasta spona s privjeskom u obliku ženskog lika, IV—III st. pr. n. e.
Sl. 17. Srebrna pozlaćena spona, III—I st. pr. n. e.
Sl. 18. Srebrni privjesak s dva ženska lika, III—I st. pr. n. e.
Sl. 19. Srebrna pozlaćena spona (broš) sa ženskim likom, III—I st. pr. n. e.
Sl. 20. Srebrna spona srednjolatenskog tipa, III—I st. pr. n. e.

i kasnije od željeza, zatim strelice, koplja, dugi krivi noževi i drugo, pa su se bez sumnje oni i u Ninu upotrebljavali, ali se nisu našli ili sačuvali. Naime, tipični grobovi ratnika nisu se našli, a kao prilozi u grobovima oruđe i oružje je izuzetno.

Cjelovita nošnja se nije sačuvala, pogotovo dijelovi od kože, tkanine i vune, koja je bila osnovni materijal. Sačuvali su se samo metalni dijelovi odjeće. Cijela odjeća otkrivena je jedino u jednom grobu u velikom zemljanom humku zvanom Zemunjača u Smilčiću, ali nije bila stručno zaštićena pa se na zraku ubrzo raspala. Od kože su se svakako izrađivali opanci, kao uobičajena obuća svih Ilira, kako se to vidi i na prikazima Ilira na spomenicima iz rimskog doba. Od kože su bili također pojasi, a vjerojatno i kape, koji su se sačuvali i našli na području susjednih Japoda u današnjoj Lici.

Metalni dijelovi nošnje raznoliki su i vrlo brojni. Pretežno su oni ukrašavali odjeću, ali su mnogi dijelovi imali i određenu upotrebu. Metalne kape i dijademi, ili dijelovi kapa, nisu sa sigurnošću ustanovljeni, kao što je to slučaj kod Japoda, gdje su česti. U japodskom groblju u Kompolju u Lici našao se dijadem u obliku brončane vrpce ukrašen iskucanim motivima,[39] potpuno jednako kao slične vrpce iz Nina, pa se zato i smatra da je taj primjerak donijet u Liku s liburnskog područja. Međutim, za liburnske takve predmete, koji su česti, ne može se sa sigurnošću ustanoviti da su služili kao dijademi ili dijelovi kapa. Naime, oni nisu zakrivljeni ni savijeni, nego ravni, pa se obično smatra da su to kod Liburna dijelovi pojasa, koji su se pričvršćivali na kožu ili tkanicu, a to potvrđuju, po jednom rubu na njima, bikonični privjesci. Redovno su ukrašeni iskucanim nizovima tačaka, koji često čine krugove ili zavojnice.[40] Kopče za pojas veoma su različite. Često imaju prstenast oblik s upisanim križem i polukrugovima, katkad su to kružne pločice, pravokutne pločice, ili u obliku ženskog lika, ili su u obliku običnog prstena, stošca itd.[41]

Ogrlice su vrlo česte i bile su redovan i bogat dio nakita i nošnje. Najčešće su ogrlice od jantarskih zrna nanizane na konac ili na brončanu žicu i redovno obavijene posebnom ogrlicom od brončana lima. S tim ogrlicama, izgleda, da su bile redovno spojene, ili su bile sastavni dio ogrlice, pravokutne pločice od jantara i na njima sa svake strane po jedna jantarska lađica s prikazom ptičje glave na krajevima (»sunčana lađa«), koje su se ponekad izrađivale od bronce. Ujedno su to najčešći predmeti od jantara, koji su Liburni veoma obilno prerađivali od 8. do 5. st. Takve su ogrlice posebnost u Liburna i jedan od vidova samo njihove kulture. Uvijene (tordirane) brončane ogrlice

[39] R. Drechsler-Bižić, Japodske kape i oglavlja, Vjesnik Arh. muz. u Zagrebu 3, III, 1968, str. 41 i d., sl. 61.

[40] Muzeji i zbirke Zadra, Zagreb 1954, sl. 23; Š. Batović, Arch. iugosl. VI, 1965, T. XI, 6; isti, Nin, 1968, T. XVI; Guida del Museo di S. Donato in Zara, Beč 1913, sl. na str. 23.

[41] Muzeji i zbirke Zadra, 1954, str. 28, 31; Š. Batović, Nin, 1968, T. XV.

sasvim su rijetke i nosile su se i izrađivale u Ninu, kao i na cijelom liburnskom području, samo na početku željeznog doba ili na početku života Nina. Ponekad su se izrađivale ogrlice od pečene zemlje u obliku jednodjelnog prstena, ili od nizova valjkastih i jajolikih zrna s ponekim srcolikim zrnom od pečene zemlje. U zadnjim stoljećima ninske samostalnosti ponekad se nalaze ogrlice od niza brončanih privjesaka u obliku posude, nanizani na žici, nastali pod utjecajem grčkih proizvoda. Nalaze se ponekad staklena zrna, pa je vjerojatno da su se nosile i rijetke ogrlice od stakla, koje su vjerojatno dovozili Feničani s Prednjeg istoka.

Redovan i sastavan dio nošnje bile su i n a r u k v i c e. Ponekad su one dijelom slične ogrlicama. Bile su izrađene od savijenog brončanog lima na kojemu su bila obično nanizana po dva zrna jantara. Izgleda da su poneke narukvice bile od niza jantarskih zrna, nanizane na kolut od žice. Najčešće su Liburni nosili spiralne brončane narukvice. Koristili su i neke druge oblike, ali u manjem broju, kao kolute, redovno od srebrne žice, kojih su krajevi omotani u zavojnicu, što je helenistički utjecaj u zadnjim stoljećima. Tada se javljaju pojedinačne staklene narukvice uvezene, zajedno sa staklenim perlama, vjerojatno s Prednjeg istoka.

Naušnice su sasvim slične spomenutim narukvicama: kolutić od brončane žice s dva zrna jantara. To su sve bili domaći i samostalni proizvodi liburnske nošnje. U mlađe željezno doba, od 4. do 1. st. najistaknutiji i najbogatiji Liburni počeli su uvoziti ili pretežno izrađivati čunolike naušnice, najčešće od srebra, a i od zlata, potpuno po ugledu na grčke i etruščanske primjerke. Poneke od takvih naušnica imaju niz staklenih ili srebrnih privjesaka.[42]

P r s t e n j e je dosta rijetko. Samo ponekad se u grobovima nalaze kolutići (alkice) od jednostavne brončane žice ili vrpce, ali nije uvijek sigurno da li su služili kao prstenje. Zato se ne može reći da li je prsten bio redovan ili obavezan dio liburnske nošnje. Prstenje s glavicom upotrebljavaju tek pri kraju prapovijesti bogatiji Liburni, ali ga uglavnom uvoze iz Grčke ili Italije.

Pojedine dijelove odjeće Liburni su prekrivali metalnim predmetima ili ukrasima. Gornji dio odjeće bio je često prekriven mrežom povezanih olovnih kolutića s upisanim križem. Redovno su za to služile brončane poluloptaste male ili velike puce s ušicom, koje su često imale kraći ili dulji šiljak na vrhu. Misli se da Iliri nisu puce koristili za zakopčavanje odjeće nego kao ukras prišivanjem i vezivanjem na dijelove odjeće. Na području susjednih Japoda našle su se kožne kape

[42] Š. Batović, Nin, 1968, T. XVIII, XIX. O naušnicama toga tipa, kao i helenističkim i etruščanskim utjecajima vidi posebno u: Š. Batović, Predmeti osobitih oblika s područja Liburna, Radovi Instituta JAZU u Zadru IV—V, 1959, T. VIII, 24; VI—VII, 1960, str. 403 i d., sl. 10, T. IX, 31.

i pojasi koji su prekriveni takvim pucama.[43] Vjerojatno su ih slično upotrebljavali i Liburni, samo su podaci o nalazima i položaju tih dijelova u grobovima oskudni, pa je teško odrediti sve vidove njihove upotrebe. Osim na pojasima i kapama izgleda da su se pucama oblagali i prsni dijelovi odjeće. U tu svrhu služili su i razni privjesci, kojih ima mnogo i raznih oblika u liburnskim grobovima, bilo na rubu kapa, poput resa na današnjim crvenim kapama, po rubu pojasa, na prsima i dr. Najčešći su duguljasti, spiralni, bikonični i drugi privjesci. U zadnjim stoljećima ponekad se javljaju privjesci u obliku ljudskih likova, izrađeni pod utjecajem grčke umjetnosti. Možda takvi privjesci imaju neku vezu s liburnskim božanstvima i vjerovanjima. Za mnoge privjeske nije moguće tačnije ustanoviti upotrebu i namjenu.

U željezno doba općenito, pa i u liburnskoj kulturi, vrlo su česti i uobičajeni dijelovi nošnje razne s p o n e (f i b u l e) i u k r a s n e i g l e, ili tzv. ukosnice, kako se nazivaju prema njihovoj mogućoj upotrebi. Igle su jedan od najčešćih nalaza u grobovima. Često se uz svakog pokojnika nalazi po nekoliko komada. Imaju različito oblikovan gornji dio ili glavicu, koja može biti u obliku stošca, kružne pločice, kuglice, ušice, posude i sl. U Ninu su najčešće igle sa stožastom glavicom. Pojedinačno se nalaze i dvostruke igle s dvije petlje na vrhu, koje su česte u jugoistočnom dijelu naše zemlje. Pretežan broj ovih igala ima razne dodatke i ukrase po vratu, ispod glavice. Većinom su to prstenasta ili kuglasta i jajolika odebljanja, koja se katkad izmjenjuju, poput ukrasnog motiva astragala, zatim ukras uvijanjem i dr. Obično se smatra da su takve igle služile kao ukosnice, za ukrašavanje glave, kape ili kose, ili se uopće smatraju ukrasnim iglama kojima se ukrašavala odjeća ili dio tijela. Interesantno je da se gotovo u svakom grobu u kojem se uz pokojnika nalazi ovakva igla javlja i brončana alkica, koje su se najvjerojatnije upotrebljavale zajedno. Čini se da su takve igle redovno služile za uticanje ili pričvršćivanje kose ili kape, ili drugih dijelova odjeće, a da se alkica naticala na kraj već utaknute igle i koncem bila spojena s vratom igle da se igla ne bi izvlačila i da bi mogla služiti svrsi. Usput su te igle imale i ukrasnu namjenu. Ukrasne igle također pokazuju znatnu samostalnost i posebnost liburnske kulture.

S p o n e ili fibule jedan su od najvažnijih predmeta ne samo liburnske ili ilirske kulture nego željeznog doba uopće. Prema izmjenama njihovih oblika ili pojedinostima pojedinih oblika, najbolje je moguće pratiti razvoj pojedinih kulturnih skupina, osobito odrediti vrijeme postanka i trajanja određenih kulturnih promjena, jer one pokazuju postupan i sasvim pravilan razvoj. Osim toga one u velikoj

[43] R. Drechsler-Bižić, sp. dj., str. 29 i d., T. I, 4—6, T. II, 16, 16, T. III, 2, T. IV, 40, 42; ista, Istraživanje nekropole praistoriskih Japoda u Kompolju, Arh. radovi i rasprave I, 1959, str. 261, sl. 31; S. Ljubić, Popis arkeol. odjela Narodnog muzeja u Zagrebu, 1889, T. XXVI, 162, 163.

mjeri ukazuju na stupanj samostalnosti i posebnosti kulturnog razvoja, koji su u liburnskoj kulturi veoma znatni. U Ninu su se našli uglavnom svi oblici i sve inačice spona liburnske kulture željeznog doba, pa se po njima najbolje može upoznati taj interesantan oblik liburnske kulture. Služile su za zakopčavanje dijelova odjeće, ali svakako uz to i kao važan dio nakita, jer su spone često veoma raskošno i bogato obrađene i ukrašene. U Ninu se općenito javljaju jednodjelne ili dvodjelne spone, lučnog oblika, zmijolike, spiralne s krugom zavojnica, ili s okruglom pločom u produžetku noge, sa zrnom jantara, a pojedinačno i stakla na luku, zatim s drugom nogom, čunolike, s vrpčastim lukom, primjerci s dvije i tri kuglice na vrhu luka, zatim oblici s kuglicom na kraju duge noge (certosa tip), ranolatenskog i srednjolatenskog tipa, pločaste i sl. inačice. Najčešće se nalaze lučne, lučne sa zrnom jantara, spiralne, certosoidne i ranolatenoidne spone. Sve su izrađene od bronce, u mlađem razdoblju rade se katkad i od srebra, a ponekad su i pozlaćene.

Čisto lučne spone razvile su se od velikih lučnih spona s dva odebljanja na luku iz prethodne, I faze liburnske kulture, samo se kasnije izrađuju bez tih odebljanja. U početku željeznog doba (9. st.) one su zadržale potpuno masivan oblik i velike dimenzije, kao i bogat urezani ukras s geometrijskim motivima na luku. Nešto kasnije (8. st.) jako se smanjuju, gube ukras i ubrzo se iz njih razvija niz drugih inačica, osobito produžavanjem noge, a smanjenjem i razradom luka. Od njih se posebno razvija lučna inačica s polujajastim zrnom jantara nataknutim na luk, koje idu među najčešće liburnske spone. Takve spone uopće se najčešće i javljaju na području Liburna. Česte su i dijelom potpuno jednake još jedino u Picenumu u Italiji, kuda su ih prenijeli Liburni. Spiralne spone također su vrlo česte. Liburni su uvijek upotrebljavali jednoličan dvodjelan oblik takvih spona, kod kojih sama spona ima vrpčast i ravan luk, a na njemu posebno zakovicama pričvršćena dva, a ponekad i četiri diska od zavojnica. Takve spiralne spone nalaze se pretežno na jadranskom pojasu i nešto u južnoj Italiji, a najčešće su i najranije na području Liburna, pa nema sumnje da su se ovdje i razvile pa odatle raširile na ostala područja. Razlikuju se od jednodjelnih spiralnih fibula, raširenih na ostalom ilirskom području, iz kojih su vjerojatno nastale. Dosta su česte u srednjoj Dalmaciji i u Picenumu. U neizmijenjenu obliku trajale su u Liburna od 9. do 5. st., samo su u početku bile male, a zatim se sve više povećavaju, a diskovi im se obavijaju vrpcama radi veće čvrstoće. Tek u 4. st. umjesto diskova od zavojnica izrađuju se pločasti diskovi od brončana lima, pa nastaju pločasto-naočaraste fibule, kakve su se razvile i u Japoda.

Spone su se pretežno izrađivale na domaćem tlu i dobrim dijelom se raznosile po jadranskim obalama, pa sve do Sicilije. Međutim, poneke spone su se i uvozile u Nin, kao i na područje Liburna, samo su

takve spone sasvim rijetke, kao npr. spone sa zadebljanim lukom i dugom nogom, ukrašene ubodima i bijelom inkrustacijom po luku, zatim pojedine spone čisto certosa-tipa, ili srednjolatenske spone s kraja liburnske samostalnosti. Pretežan broj sličnih spona ipak su domaće izrade, u pojedinostima različite od takvih opće raširenih tipova, koje su svojstvene liburnskoj kulturi ili bližim područjima na koje su Liburni utjecali.

U posljednjem razdoblju liburnske kulture, od 4. do 1. st. razvio se poseban oblik tzv. pločastih spona, koje oblikom, načinom obrade, često i materijalom, kao i pojedinostima odstupaju od ustaljenih prijašnjih liburnskih običaja. Izrađene su pretežno u obliku uglavnom ravne pravokutne ploče s raznim dodacima i ukrasima izvedenim iskucavanjem, ukucavanjem, urezivanjem ili pomoću kuglica, čunića i dr. Neke imaju kružan oblik, a katkad s prikazom ženskog lika. Dijelom su izrađene od srebra ili su s pozlatom. Gotovo sve te nove pojave poprimili su Liburni od Grka i Etruščana, a one su se bile pod utjecajem helenističkih kultura u to vrijeme proširile na pretežnom dijelu Sredozemnoga mora. Takve pločaste fibule nalaze se najčešće i gotovo jedino na području Liburna. Javljaju se pojedinačno u Japoda, gdje su ih bez sumnje prenijeli Liburni.[44]

Prema tome spone su jedan od najčešćih i najizrazitijih dijelova liburnske nošnje.

Za šivanje i krpanje odjeće upotrebljavale su se brončane igle s ušicom, jednake današnjima.

Iako se rijetko nalaze, sastavni dio nošnje bile su hvataljke (pincete).

Poseban dio ličnog pribora, dosta obilno zastupljen u liburnskoj kulturi, bio je b r i j a č (nož za brijanje) polumjesečasta oblika. Izrađeni su od bronce. Na području Liburna našlo ih se mnogo više nego na ostalom području naše zemlje, odnosno oni su najbrojnije zastupljeni u liburnskoj kulturi, a većina se našla u Ninu. Ponekad su ukrašeni urezanim motivima, kao nizovima trokuta.[45] Sasvim slični brijači česti su u Italiji, gdje se nalaze i prethodni razvojni oblici. Zato se opravdano postanak naših brijača vezuje uz Italiju. Međutim, stariji oblici brijača s dvije oštrice kružna oblika, iz kojih su se razvili polumjesečasti s jednom oštricom, poznati su i u prethodnoj fazi na našoj obali, kao u pećini Rači na otoku Lastovu, ili u nekim ostavama u unu-

[44] Cjelovit prikaz pločastih fibula vidi u: Š. Batović, Predmeti osobitih oblika s područja Liburna, Radovi Instituta JAZU u Zadru IV—V, 1959; VI—VII, 1960; isti, Plattenfibeln aus Kroatien (Hrvatska), Germania 36, 1958, Heft 3/4, str. 361—372; usp. i: isti, Nin u prapovijesti, Nin, 1968; isti, Arch. iugosl. VI, 1965.

[45] Cjelovitu obradu brijača s područja Jugoslavije vidi u: F. Starè, Polmesečne britve iz Jugoslavije, Arh. vestnik VIII/3—4, 1957.

trašnjosti naše zemlje, u Slavoniji ili u Vojvodini.[46] Zato je moguće pomišljati da su se ovi liburnski brijači razvili na ovom području i u našoj zemlji, bez izravnih vanjskih utjecaja, iako se na području Liburna nisu našli prethodni, stariji oblici. Starija su razdoblja slabo poznata, pa takve nalaze treba svakako očekivati.

U brojnim grobovima u Ninu našli su se brončani češljevi, polukružna oblika, ukrašeni nizovima iskucanih tačaka. Nema sumnje da su se istovremeno upotrebljavali i drveni češljevi, ali se nisu sačuvali.

*

Sve su to samo manji vidovi života i kulture prapovijesnih ljudi u Ninu, jer nam mnoge strane i brojne pojave nisu sačuvane ili nisu još otkrivene, a neke nećemo nikada doznati, jer se nisu sačuvali nikakvi tragovi, kao jezik, običaji, vjerovanja, odjeća, pjesme, muzika itd. Ipak smo na osnovu brojnih otkrića i nalaza danas u mogućnosti dobiti bar blijedu sliku načina života, najstarije kulture i prošlosti u Ninu i na ovom tlu.

[46] A. Radmilli, L'isola di Lagosta nella preistoria, In memoria di F. Malavolti, Modena 1956, str. 12, sl. 3, br. 3; F. Holste, Hortfunde Südosteuropas, Marburg/Lahn 1951, str. 5, 11, T. 19, br. 18, T. 5, br. 18; isti, Zur Chronologie der südosteuropäischen Depotfunde der Urnenfelderzeit, Marburg/L. 1962, str. 12, T. 10, 11.

NIN IN PREHISTORY

Summary

At the extreme end of Northern Dalmatia, along the eastern coast of the Adriatic, is situated the town of Nin — a small settlement that had originated on a sandy isle. It is about 500 m long and up to 4 m. in height. Two bridges connect it with the mainland. In this article the author speaks about the prehistory of Nin from the Palaeolithic to the end of the Iron Age, or to the end of the prehistory of this region around the beginning of our era. The Illyrian tribe of Liburnians which inhabited this region is mentioned in Greek sources from the 8th century B. C. It would seem that Nin is first mentioned by Pseudo Skylax in the fourth century under the appellation Ἡμίονοι signifying Αἴνωνοι of Aenona, as Nin used to be called, and whence its name. Nin has been but poorly investigated so far, a little its Neolithic, and best of all its Iron Age, for several hundred tombs have been discovered along with a grand collection of metal objects. So far it has been established that Nin was settled in both the Neolithic and the Iron Age, and it has been so to our days. From other prehistoric periods finds are totally lacking, except in the nearer and farther environs.

Palaeolithic Age. No finds from the Palaeolithic have been found in Nin. Among the earlier finds there is a flint scraper having the characteristics of the Middle Palaeolithic. In the vicinity of the town diluvial animal bones were discovered. In the town's environs, that is farther away, numerous flint objects dating back to the Middle and Late Palaeolithic have been discovered, mainly from the Mousterian phase, and that in the space from the village of Ljubač as far as Posedarje and Islam Grčki as well as Dugi Otok island (Veli Rat). They posses the same properties as at Crvena Stijena, and they are strongly linked with the north-east of Italy (Mioro-Mousterian).

The Mesolithic Age. No such finds were revealed in Nin. Among the earlier finds without stratigraphic data a few of the finds may be linked with the Mesolitic of Crvena Stijena, in which the flint objects from the Early Neolithic had developed from the Mesolitic, and they are strongly linked, as well as the pottery, with the Early Neolithic in Nin.

Neolithic Age. In Nin was discovered a poorly explored finding-site of the second degree of the Early Neolithic. This is a one-stratum settlement with a cultural layer 20—60 cm. thick, but without any stratigrap-

hic differences. The microlitic flint objects contain: small knives, scrapers, drills and a hand grindstone. The pottery is coarse; it is made of earth mixed with ground limestone. The shapes of the objects are sphericaloval vessels and conical dishes with a flat bottom. They are embelished for the most part by the impresso technique, further with sunken lines and monochromy. The impresso ornament was executed most frequently by using shells, nor was the pricking technique uncommon. By carving and sinking were made geometrical ornaments (lines, triangles, rhombs). Established have been traces of cattle-breeding (bones of sheep and cattle), traces of agricultural activities, hunting, fishing and collecting activities. The Neolithic settlement of Nin belongs to the Smilčić cultural group of impresso pottery on the eastern coast of the Adriatic, which was strongly linked with Southern Italy. It is included in the impresso civilization on the Mediterranean. A quite identical is to be found solely in the older phase at Smilčić. The Middle Neolithic of the Danilo culture is not represented in Nin. The nearest such site is at Privlaka, 6 km. north-west of Nin. Nor was the Late Neolithic revealed in Nin, nor is it known in the near environs of the Nin.

The Eneolithic: No such phase was found in Nin. In northern Dalmatia we know of a number of sites from this phase, but they have so far been poorly explored. For the time being one may observe very strong influences and contacts between this area (Kašić) and the culture of bell-like goblets. Only some copper axes (Stabanj) are linked with the interior of the Balkans.

Bronze Age. Nor is the Bronze Age known in Nin. The nearest site from the Early Bronze Age is at Privlaka, and it is linked with the kulture of bell like goblets.

Better known in the environs of Nin is the First Phase of Liburnian culture, which is dated in the transition from the Bronze to the Iron Ages or Ha A2 and Ha B1, that is in the 11th and 10th centuries, or in the time between the Aegean migrations. It is linked with the Illyrian tribe of Liburnians, for by its general distribution it coincides with the later ethnical and cultural areas of this tribe between the Rivers Krka, Zrmanja and Raša in Istria. The nearest sites of this phase are Privlaka and Vrsi, 5—6 km. distant from Nin. In the time of the last Aegean or Balkan-Pannonian migration and unrest in the Balkans there occurred in Northern Dalmatia disturbances and demolitions, when the settlements of the First Liburnian phase suffered. Whereupon new settlements were raised, with individual changes in the culture, when Nin was again established, simultaneously with Zadar, Bribir, Radovin and other hillforts.

The Iron Age. On the territory of the Liburnians iron is for the first time encountered in the First Phase of the 11th—10th centuries. If we separate the first phase from the later uninterrupted development, the Iron Age on the territory of the Liburnians commences in the

9th century. The Liburnians are mentioned in Greek sources from the 8th to the 4th centuries, mainly throughout the Adriatic region. From this fact and their strong cultural influence, notably in Dalmatia and Picenum, the inference is to be drawn that they dominated over the Adriatic for a very long time. The ethnogenesis of the Liburnians may be followed since the Neolithic, for they had preserved numerous pre-Indo-European elements (toponomastics, matriarchy). Nin belongs in the Liburnian culture. The historical and cultural development of the Liburnians was developing over the span of three main periods and six phases: First period between the two migrations in the Balkans at the transition from the Bronze to the Iron Ages. To this corresponds the First phase in the development of culture: Second period of the Liburnian dominance on the Adriatic, from the 9th to the 5th centuries, or II—IV phases; Third period of deterioration of Liburnian domination on the Adriatic, from the 5th century B. C. to the beginning of our era of reckoning, or the fifth and sixth phases in the development of culture.

In Nin is not represented the first period, but the 2nd and the 3rd, as well as five phases. Accordingly, Nin harbours the whole of the Iron Age. By the finds from Nin it is best possible to follow the development of the whole Iron Age, that is the development of Liburnian culture, for in Nin was found the largest quantity of materials and the greatest number of tombs. The Nin settlement occupied the whole isle. Cemeteries were situated outside the settlement, on the north-eastern and south-western sides. The remaining objects (walls, houses etc.) are in the main unknown. The south-eastern side of Nin is surrounded by a major number of large earthen mounds, but their application is not quite clear.

The settlement was approximately circular in shape and resembled other hillforts. The only difference was that it was situated over a low flat terrain, while other settlements usually were situated on hills and raised terrains or on tongue-like endings of the coast or other kinds of terrains. In Nin this was substituted by its insular position. The walls around the settlement, the communal system, houses and other objects have not yet been identified, with the exception of clayey floors without house layouts. By drilling it has been established that there exists a Liburnian cultural stratum about 40 to over 150 cm. thick, which is divisible into six layers, three temporal and three architectonic phases. The total of cultural strata from the Iron Age to the present day are up to 4 m. thick.

Cults and Religion: Burying the dead was performed in mass cemeteries on a flat ground. In the same way burials were carried out from the beginning of the Iron Age to the 6th century A. D. In the Iron Age, in the whole region of the Liburnians, in Nin the dead were buried in contracted position and placed on their sides in tombs of stone slabs,

or in the earth without a grave. The newborn were buried in pottery vessels. Only at Nadin tombs were found that had been made under Hellenistic influences. The tombs contained pottery objects only rarely. The most usual objects recovered in tombs are fibulae, necklaces, bracelets, earrings, various kinds of tags, razors, belts, combs, only rarely swords.

Of earthen mounds only one has ben investigated, but there were no graves in it but only pottery objects and other materials. It might have served the cults of the dead or for religious purposes. For the others we do not know whether they served for burying the dead. Stone mounds, which are so frequent with the Liburnians, are nonexistent in Nin, but they may be found in its environs.

Nin's religion is poorly known, and up to Roman times it had not forsaken the symbolic representations. Maybe that some stylized small figures represent some female deity, predominantly from the 6th century, as are to be found also in the region of the Iapodes, and which are related symbolically to the goddess of fertility in the Mediterranean area. Two types of pectorals, one of which is to be found at Picenum from the 7th century in the shape of a ship with birds symbolize most probably the goddess of the Sun (similarly to Apollo) — a solar ship. In Roman times there were preserved several domestic traditions in religion, such as Venus, of which also the domestic name Anzotica has been preserved, and which is represented with Priap, Iicus — Sabasius, manly symbol, Silvanus, protector of cattlebreeding and agriculture and the like.

It is only from the region of the Liburnians that is known a monolithic tombstone of cylindric form with conical top, which is most probably in connection with the symbolism of tumuli, like the round houses of the dead, which kind of houses existed and have been preserved in the Adriatic regions to the present day.

Mode of life and economy: The economy was based on agriculture, cattle-breeding, seafaring, trade, trades etc. The time between the 8th and the 6th centuries, when the Liburnians dominated and were in control of the Adriatic, represents the greatest cultural and economic development. From the 8th to the 4th centuries Greeks penetrated into the Adriatic region, while the Liburnians were retreating and becoming poorer and poorer, and from the 4th to the 1st centuries they may be found exclusively on original soil. Significant was also the import from Greece and Appulia, and very strong were connections with Picenum and the Venetians, as early as the 8th century. In the younger period connections were entertained with the Etruscans and the Hellenistic world.

Pottery is identical with that found at other Liburnian sites. It is strongly connected with the whole of Dalmatia, and it possesses numerous elements with the pottery of the Iapodes, Venetians and Appulia because of Illyrian influences penetrating into this region. The pottery

objects are of coarse manufacture, showing a powerful influence on the part of Urnfield culture. It had been developing continuously throughout the Iron Age without major changes. It is richly ornamented, showing fingerprints, ribs and in the younger period plastic waving. Of the imported pottery objects there are in large quantities those from Appulia with geometrical ornamentation, quantities of Greck pottery objects with black and red figural ornamentations, as well as Hellenistic and Appulian objects of the gnathia type.

Weapons are seldom found. There are swords with tongue-like and spiral handles of the Alpine type (8th cent.). At Nin were found also figurines of warriors with round shields and Greek helmets. Of practical objects frequent are belts of sheet bronze ornamented with pricked geometrical motifs, combs and semilunar shaving knives.

The ornamental objects are usually made in bronze or amber. Amber was used on frequent occasions from the 8th to the 4th centuries. Most frequent are fibulae, bow, spiral, with two spheres on the bow, a long leg of the Certosa type and the early La Tène type of fibula. Besides these there are likewise two-part, snake-like and other kinds of fibulae. Arch-like fibulae had developed from earlier ones with two thickenings on the bow. Older ones (9th cent.) are ornamented and big, and younger ones (8th cent.) are innocent of ornamentation, and they are of small dimensions. Spiral fibulae are very numerous, they are always of the two-part Adriatic type as were frequent in Dalmatia, Picenum and southern Italy, most frequently with the Liburnians, where they last from the 9th to the 4th centuries and which had without a doubt originated on Liburnian territory. In the beginning the two-part fibulae (9th cent.) possess a spiral disc at the end of the leg, and later on the disk was plate-like. Necklaces were made most frequently of a series of amber beads and bronze bands. Beads of amber were also used to make bracelets and earrings with. Frequent are also spiral bronze bracelets.

Under Hellenistic and Etruscan influences there were manufactured between the 4th and 1st centuries special types of plate-like fibulae, female masks, brooches and tags, cylindrical boxes, earrings and the like.

Liburnian culture, as well as the culture of the Iron Age at Nin had been developing as a whole and independently, continuously and mainly with specific characteristics of their own. They contain individual properties that are common to the whole Adriatic region, notably at Picenum, for they were developing in mutual relationships and abreast with this region. Besides Appulian, Venetian and Greek pottery, the import at Nin and with the Liburnians was rather scarce.

Through the Roman conquests of these regions both culture and the economy were changed, whereby also the idnependent development of prehistoric Nin and Liburnian culture had come to an end.

